

ROMANO RÁCZ SÁNDOR

Cigány sor

OSIRIS KIADÓ
Budapest, 2008

A mi nyugati társadalmaink arra valóik, hogy változzanak. [...] A „primítívnek” mondott társadalmakat viszont úgy alkotják meg tagjaik, hogy tartssanak.

(Claude Lévi-Strauss)

1955 tavaszán körlevél érkezett a magyargéci általános iskolába: a

II. Rákóczi Ferenc katonai középiskola toborzó levele.

Hosszú út vezetett idáig.

*

Magyar cigány vagyok: romungro. Őseim legalább hatszáz éve élnek magyar földön. Szülőföldem a Palócföld, pontosabban Nógrád megyének a Salgótarján és Balassagyarmat között elterülő északi régiója. Osztatlan iskola volt a magyargéci, ahol egyszerre négy osztály tanult. Szerettem az osztatlan iskolát, sőt úgy éreztem, hogy egyenesen nekem találtak ki. Büszkeséggel töltött el, hogy ötödik osztályosként akadálytalanul vehetem birtokba a hereditáris, nyolcadikos iródatmat, történelmet, fizikát, számtant. Minden könyvet elolvastam, ami csak az iskola kis könyvtárában fellelhető volt; faltam Vernét, Jókait, legnagyobb olvasmányélményem Dickens *Twist Olivérijé*, Móra Ferenc *Aranykoporsója* volt és az *Üvöltő szelők*, Emily Brontétól. Ma már tudom, hogy a hajtóerő, amely a tudás felé röptetett, a bizonyítás, a kitérés vágya volt. Büszkeségem és önbizalmam akkoriban nem ismert határt. Szeretett pedagógusaim, Srankó Ágnes, Hörcsöki Erzsébet, Bratinka József, Géci Tibor s nem utolsósorban Béres plébános úr gondosan vigyáztak rá, hogy ez az önbizalom ne csorbuljon. Ők bizonyára tudták, hogy a későbbiekben nagy szükségem lesz rá.

Egy etnikailag vegyes, kétnyelvű gyerekcsapat tagja voltam. (Ahogy most visszaemlékszem rá, öntudatlanul is tökéletesen megvalósítottuk a mostanában sokat emlegetett multikulturalitást...) Mi, cigányok, mind beszéltünk magyarul, és a magyar gyerekek többsége is nem csak értette, hanem beszélte is a mi nyelvünket.

Bejártam a parasztportákra, közelről láthattam, hogyan élnek, mi-félek a szokásaik. Gyakran ránk, gyerekekre bízta az állatok legeletését, és mindig ott tüsténkedtünk, ha kisborjú vagy kiscsikó született. Cigányok, magyarok együtt csavarogtunk, jártuk az erdőt, mezőt, pontosan tudtuk, kinek mettől meddig tart a birtoka, búza-, árpa- vagy kukoricaföldje; szépen megművelt, karbantartott „birtokok” sorjázta itt, akkor még nem züllesztették le a mezőgazdaságot. Olyan harmonikusan élt együtt a két etnikum, hogy még a tulajdonhoz való igencsak eltérő viszonyulásunk sem okozott konfliktust: egy kis gyümölcslopásért nem járt puskagolyó...

Akkor kezdtem csak szorongani, amikor nyolcadikos lettem s fölmerült a hogyan tovább. Talán éreztem, hogy olyan védett, meleg fészekbe, amilyen a magyargéci osztatlan iskola volt, nemigen kerülök többé.

Volt ekkoriban egy visszatérő álmom: egy magas (éjig érő?) fára másztam fel állandóan, mert a tetején lakott egy nagyon vonzó család. Vakítóan fényes, jégkristályokból áradó világosság, hideg és földöntúli, ünnepi hangulat lengte be ezt a helyet. Nagyon nehéz volt idáig feljutnom, mégis, valami kényszerítő erőnek engedve, újra meg újra felmásztam. Mindig az ott lakó család gyerekeivel szerettem volna játszani, akik ugyan nem voltak a barátaim, ennek ellenére erősen vonzódtam hozzájuk.

Mint egy mentőöv, úgy érkezett a katonai középiskola toborzó levele. Teljes ellátás, szép egyenruha, emelt szintű oktatás... Akkor még nem tudtam, amit ma tudok, hogy tudniillik pocsek katonalelt volna belőlem, de ha tudom is, jelentkeztem volna, mert nem volt más választásom. Egy szál klottgatyában és tornacipőben nem mehettem gimnáziumba, márpedig ez volt álmaim netovábbja: gimnáziumban, majd egyetemen tanulni.

Rohantam haza, hogy tudassam a hírt a nagyszüleimmel.

Nagyapám igazi vezető egyéniség, természetes tekintély volt. Nem ismert megalkuvást, alázatot pláne nem. Elveit a gyakorlat élte, így nemigen voltak konfliktusai senkivel, bár a primásságon kívül semmilyen formális rangja, tisztsége nem volt. Kiváltsága is csak annyi, hogy az 1945-ös földosztásnál ő is kapott fél hold szántót és egy kisebb, konyhakertnek használt parcellát abban a

félreeső, védett völgyben, ahol csupa szépen rendben tartott konyhakert sorakozott egymás mellett. Gondozta gazdaságát, győmnővény-forgalmazással, gyűjtéssel és felvásárlással is foglalkozott, valamint selyemhernyó-neveléssel és dohánytermesztéssel, saját részre meg eladásra. A dohánylevélből kihúzza az ereket (sejtelnem sincs, hogy csinálta), azután a kiszártított lapokat húszasával összekötözte, úgy vitte el a dohánygyár. Nyáron begyűjtöttük a télire való tűzifát és „pekenucáztunk”, vagyis ürgéztünk. Ennek a kisállatnak rendkívül finom a húsa. A cséplés tűz- és balesetveszélyes üzem volt és sziszfuzsi munka, de megérte: ez alatt az egy hónap alatt meg lehetett keresni az egész évi kenyérnek valót. A 22-24 ember kivételes felgyelmet, szervezettséget és állóképességet igénylő munkáját a bandagazda hangolta össze és felügyelte – ezt a feladatot is a nagyapám látta el. Ahol ő irányított, nem volt egyetlen baleset sem.

A nagyapámon kívül az egyik nagybátyám, Béla játszotta a legfőbb szerepet az életemben. A kultúrantropológiai szakirodalomban több helyen olvastam a nagybácsinak a roma csoportokban, családokban betöltött speciális helyéről; valójában egy második apaszerep volt az övék, ennek megfelelő tekintéllyel és jogokkal. A szakemberek érzékelték ezt a jelenséget, de megmagyarázni nem tudták. Gyanítható, hogy a nagybácsi különleges státusza egyfajta garancia volt az öröklé bizonytalan helyzetben élő csoportok számára. Nálunk általános szokás szerint a gyerekek az apai nagybácsit nagypáának (papu) szólították. Érdekes módon az anyai nagybácsit nem, de nem illette meg a nagymama (baba) megszólítás a nagyménit sem. A mi esetünkben ennek azért volt rendkívüli jelentősége, mert a kritikus korban, nyolc-tíz éves korunkig az igazi apánk hadifogolyként tőlünk távol élt. (Bár csak alig másfél éves voltam, amikor elment, emlékszem a búcsúszavaira: „Mostantól te vagy a családfő.” Húgom a távozása után született, s amikor apánk évek múltán hazatért, Matild húgom sírt, félt az idegen embertől és sokáig képtelen volt elfogadni apjának.) A korban utána következő testvére volt a papunk, azaz pótapánk, aki különös gondossággal látta el feladatát, és ennek megfelelő volt az iránta való ragaszkodásunk is.

Csoportunkban ő lett az első gyári munkás. Ma is emlékszem az első, háromszázhatvan forintos fizetésére. Ez akkor, a negyvenes évek végén hatalmas összeg volt. Ennyi pénzt addig senki sem látott közülünk, még a nagyapám sem, pedig zenekarvezetői minőségében rendszerint ő kezelte a banda keresetét. Ünnepeket az egész család. Később nagybátyámat követték a munkába állók, ő lett az igazodási pont, és a dicsőségből természetesen nekünk is jutott. Utóbb „megválasztották” tanácstagnak, de ez a legkevésbé sem érdekelte. A munka volt az egyetlen hobbija, még a szabadságát is munkával – vályogvetéssel, aratással, csépléssel – töltötte. Feleségével együtt sajátos, ritka jelensége volt a féktelenségéről, fokozott szabadságtudatáról ismert cigány világnak. Az asszony is rengeteget dolgozott, a háztartásvezetés és a gyermeknevelés mellett. (A vályogvetésben egy házaspár számára ezer darab legyártása volt a napi norma. Ők ezt mindig túlteljesítették.) A nagyszüleinken kívül csak nekik volt több helyiséges, kétszoba-konyhás lakásuk. Háztartásuk a paraszti háztartások mintájára szerveződött, ami jelentős előrelépés volt a többi cigány család életviteléhez képest. Később, amikor már diákként vagy katonaként hazalátogattam, sosem kerültem el ezt a házat.

Nagyon boldog volt a gyerekkorom.

„A mi nyugati társadalmaink arra valóik, hogy változhatnak, ez a struktúrájuk és szervezetik elve. A »primitívnek« mondot társadalmakat viszont úgy alkották meg tagjaik, hogy tartsanak. [...] A belső társadalmi szervezet szövedéke szorosabb és gazdagabban disztinkt náluk, mint az összetett civilizációkban. Semmi nincs a véletlenre bízva, és az egész erkölcsi és társadalmi életet az a kettős elv itatja át, hogy minden dolognak meg kell legyen a maga helye, és hogy minden dolognak a helyén kell lennie. Ez azt is megmagyarázza, hogyan lehetséges, hogy nagyon alacsony technikai-gazdasági szinten álló társadalmak úgy érezhetik: jólétben és bőségben élnek, és mindegyikük meg van győződve arról, hogy az egyetlen élet, amit élni érdemes, az övéik. Talán így módon több boldogságot tartogatnak a tagjaik számára.” (Claude Lévi-Strauss: *Strukturális antropológia*, II.)

A nagyapám mindig tudta, mi a helyes. Azt is tudta, hogy engem máshová szólítanak az ambícióim. Így hát nem csak hogy nem próbált visszatartani, de ő kísért el a felvételi vizsgára 1955. április 20-án. Ekkor láttam először Pestet. József Atrília volt az írásbeli tétel! Felvettek a Rákócziába.

Hogy miért nagyapám kísért el a felvételi vizsgára? Mert bár apám 1950 Mikulás-estéjén váratlanul hazatért a szovjet hadifogságból, még körülbelül négy-öt évig – érthetetlen okból – nem hagyhatta el a falut, és rendszeresen jelentkeznie kellett a rendőrségen, akár egy bűnözőnek.

Külön engedély kellett ahhoz is, hogy családostól ideiglenesen Salgótarjánba települhessen, és sokadmagával az építkezéseken dolgozhasson. A második világháborút követő újjáépítési munkálatok rendkívül sok munkaerőt igényeltek, amit jórészt a környező falvak cigány lakossága szolgáltatott. A toborzott munkásokat barakkokban helyezték el. Egy hosszú barakképület egymás mellett sorakozó helyiségeiben kapott otthont egy-egy család (ez az elhelyezkedés közel állt a magyar cigányok körében ekkor uralkodó lakhatási szokáshoz, ezért viszonylag könnyen ment a beilleszkedés). A család nélküli, felnőtt fiatalokat egy külön épületben, a későbbi munkásszállók képét előrevetítő, több ágyas, nagyobb termekben helyezték el, külön a nőket, külön a férfiakat. A családok sok és egyedülálló szállása a vasút mellett, egymástól másfél-két kilométerre volt.

Mi ott laktunk, ahol azóta az új elkerülő út bevezető szakasza épült; a barakk mögött volt egy park, ahol játszottunk, mögötte a vasút. A rongyos, mindig éhes, kéregető, barakklakó cigány gyerekcsapat tagja lettem (a megalósult álmok netovábbja volt, ha valamelyikünknek sikerült beszöknie a moziba; délben az építkezés ebédőjének bejárata közelében gyülekeztünk, figyeltük az étkezőket, és ha hagytak valamit a tányérjukon, odarohantunk és megettük). A barakkunkkal szemben a gimnázium kollégiuma állt, ahol néhány falumbéli fiú is lakott, akikkel időnként az ablakon át beszélgettünk. Korábban, a magyargéci osztatlan iskolában nem érezkeltem a társadalmi különbséget, nyilván azért sem, mert kitűnő tanuló voltam. Ekkor azonban ez a különbség ordító lett, mégsem

okozott fájdalmat; határozottan emlékszem rá: biztos voltam benne, hogy helyzetem ideiglenes.

Az összevertbuvált dolgozók, akik itt mind építőipari segédmunkásként dolgoztak, több faluból jöttek; voltak köztük rokonaink, de olyanok is, akiket csak a felnőttek ismertek. Néhány nap alatt közösséggé formálódott a társaság. Reggel korán keltünk. A felnőttek, az asszonyok is (ez új volt!) dolgozni indultak, a gyerekek meg az iskolába. (A húgom a Pécskő utcába, én a Rákóczi útba, mert az iskolák még nem voltak koedukáltak. Rosszul éreztem magam ebben az iskolában, és ez a bizonyítványomom is meglátszott. Még szerencse, hogy a barakkélet csupán fél évig tartott.) Délután találkozott ismét a család, ekkor került sor a főétkezésre is, amit azért nem nevezek ebédnek, mert jóval később volt az ebédidőnél; egyébként nálunk ekkor még nem volt az étkezéseknek rögzített időpontja: odahaza is mindenki akkor evett, amikor éhes volt. Este nagy mesélések, viccelődések zajlottak; alkoholt senki sem ivott.

Amikor mi, gyerekek, felfedeztük a másik barakkot, ahol a nőtlenek és hajadonok laktak, sűrűn látogattuk őket, egy kizárólag általunk használt gyalogúton, amely végig a vasút mentén futott. Pontosan úgy jártunk el, ahogyan otthon. Magunkkal hoztuk az évszázadok alatt kialakult térhasználati szisztémát. A két barakk és az azokat összekötő, kizárólagos használatú gyalogút volt a mi saját területünk.

A nagyanyám mélységesen vallásos asszony volt, részt vett minden misén és litánián, énekelte a szent énekeket, teljes átéléssel imádkozott, nemcsak a szertartásokon, hanem otthon is: a templomban magyarul, otthon cigányul. Íme a *Miatyánk* az anyanyelvünkön:

AMARO DÉL

Amaro Dél, ko szjal ande nebi,
Szuntno te ovel to anav.
Te avel to országo, te ovel, aszo
Tu kamesz, szar ando nebo,

Avka te adaj téle uppi phuv.
Szakodiviko máro de amenge,
Taj prószin amaro ergavipe,
Szar te amen prószinasz szakoneszke.
Taj ma ledzs amen uppo ergavo drom,
De ma muk amen ole béngeszke, ámen.

És még néhány fohász:

Mo gulo Dél, ov amencal! = Édes Istenem, légy velünk!
De amen lacshi vója, los taj baszt = Adj nekünk jókedvet, örö-
möt és szerencsét!
Ma muk amen! = Ne hagyj el bennünket!
Dik uppe amende! = Nézz reánk!

Nagyanyám részt vállalt az ünnepi események előkészítéséből, ügyelt vallásos nevelésünkre. Rendszeresen ministráltam, bejáratos voltam a sekrestyébe, és minden tanév kezdetén kaptam a plébánostól egy füzetet, egy ceruzát és egy radírt. A nagymamám, miközben tagja volt a falu vallásos magyar asszonyközösségének, igazi roma matrónaként őrködött a cigány hagyományok betartása felett s felügyelte, irányította, rendben tartotta népes családját. Rendkívüli toleranciájára jellemző, hogy nem akarta családja tagjaira is ráerőszakolni a vallásosságát, akkor sem, amikor unokái száma már a százat közelítette.

Falum, Magyaragéc akkoriban hétszáz lelket számlált, s benne három, egymással szoros rokoni kapcsolatban álló cigány család élt. (A roma elnevezés akkor még nem volt szokásos. Magyarul „cigány”-nak mondtak minket, mi meg magunkat a saját nyelvünkön „rom”-nak.) A mi családunk az Orgona utcában, gádszók közélékelődve élt, a másik kettő a mi utcánkra merőleges Petőfi utca végén: Béla bácsi egy félig földbe vájt kunyhóban lakott, Dezső bácsi pedig a háborút követően foglalta el ugyanott a falu négy eltávozott földbirtokosa egyikének megüresedett magtárát. E különböző lakhelyek már annak a folyamatomnak a kezdetét jelzik, amely később a csoport osztódásához vezetett.

Egy kis magyar faluban él egy három családból álló roma kisközösség, nevezzük őket az egyszerűség kedvéért A-nak, B-nek és C-nek. A családfelek testvérek, tehát a csoportszerveződés itt tisztán vérségi alapú. A házasságkötések időpontja a 20. század tízes éveire tehető. A-nak és B-nek egyaránt tízenegy gyermeke születik, C-nek kettő. A negyvenes évekre a csoportlétszám harmincra nő, ami még nem olyan nagy, hogy zavarná a stabilitást, a harmonikus együttélést. Nincs tulajdon, hatalom, előjogok, sem belső, sem külső agresszió. Nincsenek érdekellentétek, hiszen az egyéni és a csoportérdek mindig minden körülmények között azonos. Nincs szükség intézményekre, minden körülmények között azonos. Nincs szükség intézményekre, bürokráciára. Vannak viszont ritualizálódott szokások, szokásjog, íratlan törvények, amelyek egyrészt a csoport stabilitását, a civilizációs normákat, másrészt a külvilággal kialakuló konfliktusok enyhítését vagy elhárítását szolgálják. Az összes gyermek felnőtt, családok alapít, s a csoport nagyobb lesz annál, mint ami még személyes kapcsolatokkal átfogható, márpedig egy roma csoport létszáma ezt a határt nem lépheti át! Csak ezen a határon belül képes ugyanis egy közösség intézményesülés, mesterséges struktúrák nélkül is tartósan fennmaradni. A harminc és ötven között ingadozó létszám azt a célt is szolgálta, hogy a cigány közösségek a nagyság látszatát is elkerüljék, s a világot se tűnjenek fenyegető csoportnak a többség szemében. Amikor a közösség lélekszáma kezdi megközelíteni a kritikus határt, megindul a csoport kettéválása. Egy láthatatlan fal emelkedik észrevétlenül. A és B család közé. Lazulnak a kötelékek, egyre ritkábbak a közös akciók és már nem minden esetben érvényesül a szolidaritás. (A kis létszámú C családot ez a folyamat nem érinti, ezért megmarad egy köztes állapotban, utóbb azonban meghatározó szerephez jut majd a közösség életében.) Az így kialakuló csoporthatárokat szigorú tabuk védik, melyekről később részletesen szólok. A tiltások ereje annál erősebb, minél közelebb áll a kérdéses csoporthoz – vérségi és topográfiai értelemben egyaránt – a másik csoport.

Az „idegen” fogalmának meghatározásához használt jogfilozófiai kategóriák közül – család, társadalom, nemzet, állam – a romani kultúrában csak egy, a család létezik, de sokkal hangsúlyosabban, mint az európai polgári társadalmakban. Léteznek ezen kívül az ősi közösségi társadalmakéhoz közel álló kis csoportok és ezek ciklikusan

változó, önkéntes társuláson alapuló, kettős csoporttagsággal átszőtt szövetségei, melyek mérete – a csoportokéhoz hasonlóan – korlátozott. (Ezzel magyarázható például az is, hogy amikor az ötvenes évek elején egyszer a falusi gazdák marháik legeltetésére, őrzésére egy másik településről fogadtak fel két cigány családot, a helyben lakó zenezsrek és családjaik – bár ők nem érezték a pástorzkodáshoz – olyan súlyos konfliktusba keveredtek ezekkel a gurvánikkal (guruv = marha, gurváni = marhapásztor), hogy a felfogadott pástoroknak távozniuk kellett.)

A Nógrádi-medence és a Cserhát határvidéken körülbelül húsz olyan település volt, melyeken ekkor még döntő mértékben cigánytelepeken élő romák laktak. A telepek a falu szélén vagy ahhoz nagyon közel helyezkedtek el. Az elkülönülés minden esetben igen erőteljes volt, ami a közműellátásban, pontosabban annak hiányában is megmutatkozott: ahol a cigánytelep kezdődött, véget ért a járda s fölötte a villanyvezeték is, mintha elvágták volna.

Kisrégióink kulturális központja a járási székhely, Szécsény volt. Számunkra ez jelentette a Várost, olyannyira, hogy így is neveztük (foro = város, vásár; például: Megyek Szécsénybe = Dzsav ando Fóro), és ez így maradt akkor is, amikor hivatalosan már megfosztották városi rangjától. Közel volt Szlovákia, de alig valamit tudunk róla, legfeljebb az idősök elbeszéléseiből annyit, hogy régebben átjártak a vásárba Fülekre, Losoncra, illetve hallhattunk az ottani jó cigányokról, azaz jó zenészekről.

Falunknak a külvilággal való kapcsolatát a vásárokon kívül a megyei és a járási hivatalok jelentették, illetve a falu egyetlen rádiója, a Guszti bácsié, amelyet rendszeresen és nagy figyelemmel hallgatunk nyáron, a nyitott ablakon át. Kíváncsiak voltunk a nagyvilág híreire, és a pesti zenészek produkcióira. A mi zenészeink többnyire hangszerral a kezükben lestek, milyen akkordokat használnak a pestiek, s hallgatták az új slágereket. Ők így tanultak.

Egy kelet-nyugati irányú völgy volt életünk tere, amelynek közepén egy névtelen kis patak futott, s nem messze tőle az országút, amely egyben a falu főutcája is volt. Itt, a főtűt két oldalán laktak a jobb módú gazdák, ez volt a Tugár. A szegényebbek a Faluban

laktak: ez olyasfajta településrész volt, amit városok esetében óvárosnak neveznek, és amely nyugati irányba nézve az országúttól, a Tugártól jobbra terült el. Mi többnyire nyugatra néztünk. Arra volt Szécsény és a mezőváros, Balassagyarmat, a rendszeres állat- és kirakodóvásárok helyszínei. A keletre fekvő Salgótarján már akkor is ipari központ volt, s mint ilyen, némi kozmopolizmust árasztott, ezért is lehetett oly kevéssé vonzó a számunkra. Egy fahíd kötötte össze a falu két részét. Két oldalon egy-egy hegyvonulat, szántókkal, erdőkkel, legelőkkel.

Rendkívül fontos szerepet játszottak az életünkben azok a gyalogutak, amelyeket rajtunk, romákon kívül senki sem használt. Ha nagyapám, a prímás, odaszólt nekem: „Menj át fiam Endrefalvára, kérdezd meg a Bandit, el tud-e jönni szombaton lagzit muzsikálni. Itt az előleg!”, akkor összeálltunk hárman-négyen, s útnak indultunk. De az is előfordult, hogy egyedül indultam el, mert ez az út tökéletesen biztonságos volt. Ha le is tértünk róla, erdőben a látó- és hallótávolság határát sohasem léptük át. Ez általában egy 30-50 méter szélességű sávot jelentett, amelyen belül személyes ismerősünk volt minden fa, bokor. Ha valami változás történt, azonnal észrevetted, és haladéktalanul tájékoztattuk egymást. Ha a behatolásra utaló jel súlyos volt, vagy ismétlődött, azt jelentette, hogy idegen jár a területünkön. Az aggasztó hírt sürgősen tudatuk a felnőttekkel. Komoly megrázkódtatással járt volna egy új útvonalon kijelölése, ilyenre azonban emlékezetem szerint sosem került sor. Minden telepre vezetett efféle, csak általunk használt, különút. Nemegyszer az országúttal párhuzamosan futott, attól néhány-szor tíz méterre, de arra is volt példa, hogy az egy faluban lévő két cigánytelep lakói a falut megkerülve, egy csak általuk használt útvonalon jártak egymáshoz. Ezt tettük mi is: bár a kocsiúton sokkal kényelmesebben közlekedhettünk volna, mégis, konzervensen, mindig a hegyen át mentünk a tőlünk néhány száz méterre lakó unokatestvéreinkhez.

A többségi közlekedőutaktól független, a romák által kizárólagosan használt gyalogútrendszer egyben információs hálózatként is működött. Mivel valaki mindig úton volt, az információk naprakészen ter-

jedtek. Ezek a mágiikus jelentőségű utak, ösvények részei voltak a romák által kizárólagosan használt térnek.

(Már a 2000-es évek elején történt, hogy meglátogattuk egy lelkes ismerősünket, aki egy eldugott kis cserhádi zsákfaluban szolgált. Egy kis letrámnú, de roppant erős kultúrájú cigány közösség is él itt, még szinte ősinék mondható természetközeli állapotban. A pap a segítségével számíttva elbannaszolta, hogy a cigány lakossággal nemhogy megkedveltenie nem sikerül magát, de minden igyekezte ellenére kifejezetten gyűlölték őt. Beszélgetés közben lassan megvilágosodott előttem a konfliktus oka: ebben a roma csoportban elevenen élnek a hagyományok, törvények, szokások, s megvanunk a maguk kizárólagosan használt útjait, ösvények. Az egyik ilyen ösvény a parókiához tartozó kerten át vezetett, melyet a korábbi lelkészek nem gondoztak, s emberemlékezet óta amolyan senkiföldje volt. Am a mi ismerősünk művelni kezdte ezt a kis földdarabot, s mivel meguntta, hogy a cigányok állandóan átjárják, bekerítette!)

A nagyon távol lakó rokonainkkal Klajno és a Iova, Mancsi révén tartottuk a kapcsolatot. Klajno a nagyszüleim tizenegy gyermeke közül a legidősebbet, Terka nénit vette feleségül. Eredeti neve Béla volt – hogy miért emlegettük a távollétében kizárólag Klajnoként, nem tudom. Szinte állandóan úton volt ló vontatta szekeren. Emlekezetem szerint nem is volt más dolga, mint hogy sorra járja a rokonokat. Sehol sem töltött többet fél napnál, adta-vette a híreket s már indult is tovább. Ő volt nagy családunk hírvivője. Mire mindenkit végiglátogattott, kezdhette előlről a kört.

Egy cigány ember, ha az erdőt, mezőt járva meg akar pihenni, keres magának egy védett helyet. Jól megnézi, a szemével rajzolt láthatatlan körrel bekeríti, kitakarítja, elhelyezi benne kalapját, botját, tarisznyáját, majd ő is elhelyezkedik. Bitrokba veszi azt a kis térrészletet. Ha huzamosabb ideig kíván ott tartózkodni, az eső, a hideg elleni védelmet biztosítandó, lefedi faágakkal, egyszerű vázra szerelt sátorlappal vagy állathőrrrel, a sátoryszerű építményre hányt földdel, esetleg a jobb hőszigetelés végett, részben vagy egészen, a földre süllyeszti az építményt – ez a roma építészet kezdete.

Ezek a sátorserű, illetve földbe vájt építmények már a nomád élet és az egy helyben lakás közötti átmenetet tükrözik. A tartós helyben lakás kezdetét jelzi, amikor ezek a kunyhók (putrik) valamilyen rendszer szerint épülnek egymás mellé. Többnyire dombtetőre vagy hegyoldalra, sorban, bejáratral a lejtő irányába, hogy a közeledő veszélyt időben észrevegyék. A mi vidékünkön is volt egy ilyen földbe vájt kunyhókból álló telep. A végleges letelepedés szándékát tükrözik azok a már épületnek tekinthető, alaprajzukban a négyzethez közelítő, teljes terjedelmükkel a talajszint felett álló lakások, amelyek a 20. században leginkább jellemzőek voltak ebben a régióban. Alapiuk természetes, falazatuk vályog, földm- és fedélszerkezetük fa, tetőfedésük szalma, nád, kukoricaszár vagy más szálas növény. A falakat kívül-belül (volt, ahol csak belül) vakolták és fehérre meszelték; a keményre döngölt-taposott földpadlót időnként agyagmázalással újították fel. A természetes világítást és szellőzést egy vagy két kisméretű ablak biztosította. Ezeket a házakat többnyire már a faluból hívott kőműves, ács építette, vályogért, napszámmért vagy zenezsőért cserébe. („Ha felhúzod a falat, kimuzsikálom a lányod lakodalmát!”)

A telepek szerkezete, a házak egymáshoz való viszonya kezdetben olyan volt, mint a kunyhótelepeké, majd később szorosan egymás mellé épültek a házak. Csak annyi hely maradt közöttük, amennyi a gyalogos közlekedéshez szükséges. Kert és kizárólagos használatú udvar helyett egy vagy több közös *udvar* létesült a házak között, attól függően, hogy hány csoport lakott egy helyen.

Minden csoportnak volt egy saját közös udvara. Ez határozta meg a házak elhelyezkedését, tájolását, ez volt a társadalmi érintkezés kizárólagos színtere. Itt zajlott az adomázás, itt játszották a társasjátékokat, itt folytak a zenekari próbák, a vetélkedők, és ez volt a nagy mesélések színtere is. A mesék többnyire arról szóltak, hogy a furtangos cigányok miként győzik le a gádszókat. Például:

O csoro rom taj o rasaj

Káj szia, káj na szia, dzsivlahi jekvar jek csoro rom. Bäre csorro szia adá rom. Szako kurko phirlahi andi khangéri, sunlahi le, szavo sukáre vakerele o rasaj.

– Báro hi o Dél, szakonesztar bareder – phenlahi o rasaj. – Ój hi szakonesztarero raj. Te ój kamel, még ola kapakero nyelo is petyol.

– Sunlahi le o csoro rom, taj odá phirlahi ande leszkeró séro: de baro manus hi odá Dél, szakonesztar bareder. Ój parancsolinel szakoneszke, még ola kapake is! Pali khangéri khére géja, uppe lija i kapá, taj ári géja uppi phuv búti te kerén.

– Szó del o Dél, jekvar csak dikhel, hogy avel o rasaj, puskaha uppo vállo.

– Te del tuke o Dél lacsho dive, roma! Hát tu szó keresz adaj? – pajikerya uppe leszte.

– Kapálgatinav, kapálgatinav – phenla. – Hát tu szó rodész adaj?

– Vadásztatnav, vadásztatnav. Táha nyulano masz kamav te han – phenlahi o rasaj.

– Óle romeszke eketháne násja o nyálo ando muj. – De cilla három nyulano masz! – gondolimlahi bírzsika. Bokhalo szia. Na hogy masz, de még máro is na bäre dikja ando adá maszek.

Jekvar csak na dúr lendar, uppe ugringya jek nyúlo. Jekvarsza le dikje szó dujdzséne. O rasaj téle hudinya uppar o vállo i puska, taj uppo nyúlo la asztargya. Dikja adá o csoro rom, te ój uppe hudinya kapá, taj avka kerlahi, szar o rasaj. – Mo gulo Dél akani ov man-sall – phenlahi ande peste.

Kana o rasaj livingya, o nyúlo uppe péja. Násnahi szodujdzséne, jekvarsza reszje oggya ko nyúlo.

– Míro hi, me le livingyom! – phenlahi o rasaj.

– Náne csácsol Me le livingyom! – phenlahi o csoro rom.

– Szar saj le livingyalahi, kana tut náne puska?

– Óla kapaha! Tu phengyal le adádive andi khangéri, hogy te o Délkamel le, ola kapakero nyelo is petyol! Hát adá nyelo akani péyija, mert o Dél avka le kamja!

O rasaji uppo adá na dzsangya szo te phenen. Phaglahi po séro, taj palo buka dive adá phengya:

– Lácshe hi. Sai, hogy avka hi aszar phenezs. Akani khére le le-dzsaha, me pekavá le ola hulanyaha, taj ratyaha odoleszkero ovla, ako sukareder szúno dikla i rat.

– Lácshe hi – phengya o csoro rom.

Adaleha khére géje. – Nastig hi, hogy o rom mandar sukareder szúno te dikhel – phaglahi po séro uppo drom o rasaj. – Hiszen me szjom ole Devleszkero slúzo.

Kana khére reszje, ánde akhargya ola hulanya, phengya lake, hogy te pekel ole nyúle, taj te thovel le andi pítyi.

– Ratyaha odoleszkero ovla, ako sukareder szúno dikla – phengya lake zorále.

Avka úja. I hulani pekja le, taj ánde le thogya andi pítyi. Sukár lólo szja, o csoro rom még bokhaleder úja, kana dikja le. Dzsamlahi le, hogy andi bari bokh na dzsanla te uzsaren zsi ratyaha.

– Hadd kóstolnav le, atyám, avka bokhalóne na dzsaná te szoven, taj na dikhá szúno.

– Nastig hi! – phenlahi hójaha o rasaj. – Ratyaha sza le sai hasza, te sukareder szúno dikheha, szar me. – Odoleha ánde géja ando kher, taj téle paslija.

O csoro rom eketháne pe, cidinya andi pitara, taj phaglahi po séro. Odá phirlahi ande leszkeri gódi, hogy o Dél biztosan feder kamel ole rasaje, hát sukareder szúno dikla uppe leszkere átyha. Ój hi leszkero slúzo, ako szako kurko sukára phenel uppe lesztar andi khangéri. – Náne adá lácshe, hogy még o Dél is ole barvalen kamel – phenlahi ande peszte. Andi bari bokh már na dzsamlahi te szoven. Páse szja ki leszte i pítyi, andi pítyi o peko masz. – Te kija asztará, mundarta man o rasaj – phenlahi ande peszte brízsi-ka. – Na dzsanla le, te téle phagá ándar jek buka kotor – phenlahi peszke, taj oggya géja ki pítyi, ári líja o sukár lolo peko masz, téle phagja ándar jek buka kotor; taj ánde le hudinya. – Hm, asszavo lácshe még na hájom, de még jek bukai! – Papale téle phagja jek buka, hája le, taj papale. Zsi odá le phagkerlahi, hogy jekvar csak odá dikja, hogy náne nyúlo. Hája le sza. Píja uppe jek bari kúcsi sudro pányi, taj pále paslija uppo po than.

– Akani szo ovla? Mundarta man o rasaj – phenlahi ande peszte. – Akani már csak odá man cidlahi ári andar i baja, te me dikháhi sukareder szúno. – Adaleha szútya.

– Lacsho ratyaha! – pajikergya uppe leszte ratyaha o rasaj. – Us-tyi uppe szig roma, taj phen, szavo szúno dikjali!

– Phen tu, atyám, tu szjal o raj. Avka phirel, hogy tu te phenezs le angluneszke.

– Lácshe hi – phengya o rasaj. – Ando mo szúno adaj áchlahi andi bár jek aszavi dugi létra, aszo uppe rezlahi ando nebo. Dúj pasvarendar dúj anyyala asztarnahi me vaszta, taj avka man ledznahi uppe, ando mennyországo.

– Avka hi, avka hi! – phenlahi bara losaha o rom. – Te me dikjom lei! Athar le dikháhi andar i bloka. Odá dzsangyom, hogy már na aveha pále, taj hálom ole nyúle.

Na péja buter alav andi khangéri uppar ola kapakero nyelo.

A szegény cigány és a pap

Hol volt, hol nem volt, élt egyszer egy szegény cigány. Nagyon szegény volt és hívő. Rendszeresen eljárt a templomba, áhítrattal hallgatta a pap szentbeszédeit.

– Nagy az Isten, mindenható – mondta ájtatosan a pap. – Ő uralkodik mindenek felett. Ha ő akarja, még a kapanyél is elszűl!

Hallgatta a szegény cigány, s közben azt gondolta: de nagy ember lehet ez az Isten, hogy mindenkinnek parancsol, még a kapának is! Amikor vége lett a misének, hazament, fogta a kapáját és elindult a mezőre dolgozni.

Egyszer csak látja, hogy közeledik a pap, puskával a vállán.

– Adjon Isten jó napot, cigány! Hát te mit csinálsz itt?

– Kapálgatok, kapálgatok – mondta ő tiszteletlenül. – Hát atyám?

– Vadászatok, vadászatok. Holnap nyúlpecsenyét szeretnék ebédelni – mondta a pap.

A cigánynak összefutott a nyál a szájában. „De régen ettem már finom nyúlpecsenyét!”, gondolta szomorúan. Éhes volt. Nemhogy nyúlpecsenye, de még kenyér sem jutott neki mostanában.

Ekkor hirtelen, nem messze tőlük, felugrott egy nyúl. Egyszerre vették észre. A pap lekapta a puskát a válláról és ráfogta. Ugyanezt tette a cigány is a kapával. „Jaj, édes Istenem, most légy velem!”, gondolta.

Eldördült a lövés és a nyúl felbukott. Futottak mind a ketten, s egyszerre értek hozzá.

– Enyém a nyúl, én lőttem! – mondta a pap.

– Nem igaz! Én lőttem! – mondta a cigány.

– Hogy lőhetted volna, amikor nincs is puskád?

– A kapával. Te mondtad ma a templomban, atyám, hogy Isten olyan hatalmas, hogy ha ő akarja, még a kapanyél is elsül. Most úgy akarta, és el is sült.

A pap nem tudott erre mit mondani. Gondolkodóba esett, majd kis idő múlva megszólalt:

– Rendben van. Lehet, hogy így van, ahogy mondd. Most hazaviszük a nyulat, én megsütöttem a szakácsnővel, és reggel azé lesz a nyúlpecsenye, aki szebbet álmodott az éjjel.

– Jól van – mondta a szegény cigány.

Ezzel elindultak a pap háza felé. „Nem lehet, hogy a cigány nálam szebbet álmodjon”, gondolta útközben a pap. „Hiszen én vagyok Isten szolgája.”

Amint hazatértek, hívta a szakácsnőt, és megparancsolta neki, hogy süsse meg a nyulat, majd tegye a kemencébe.

– Reggel azé lesz, aki kettőnk közül szebbet álmodik! – ismételte meg magabiztosan.

Úgy is lett. A gazdasszony megsütötte szép pirosra a nyulat, majd betette a kemencébe. A szegény cigány csaknem elszédült a felésges látványtól és illattól, érezte, hogy nem fogja kibírni reggelig, annyira éhes volt.

– Hadd kóstoljam meg, atyám! Éhesen nem tudok elaludni, és akkor álmodni sem tudok.

– Nem lehet! – mondta határozottan a pap. – Reggel az egészet megeheted, ha szebbet álmodz, mint én.

Azzal bement a szobába és lefeküdt.

A szegény cigány szomorúan összekuporodott a kamra sarkában és elgondolkodott. Szomorúságának egyik oka a mind jobban elhatalmasodó éhsége volt, a másik annak tudata, hogy Isten valószínűleg a papnak fog kedvezni, amikor álmot bocsát a szemükre. Hiszen ő a szolgája, aki vasárnaponként szépeket mond róla a templomban. Közben egyre jobban kínozza az éhség. „Nincs az rendjén, hogy Isten is a gazdagokat szereti”, gondolta, majd az jutott eszébe, mi lenne, ha letörne egy kis darabot a nyulból, úgy, hogy a pap ne vegye észre. Egyre jobban kínozza az éhség, így hát végül odament a kemencéhez, kivette a nyulat, letört belőle egy darabot és jóízűen megette. De az éhsége csak nem csillapodott, ezért még egy darabot letört, azután még egyet. Addig törögette, míg egyszer csak azt vette észre, hogy elfogyott a nyúl. Ivott rá egy nagy bögre hideg vizet és visszabújt a helyére.

„Most mi lesz? A pap a fejemet veszi”, gondolta. „Már csak az segítené, ha én álmodnám a szebbet!”, sóhajtozta és elaludt.

– Jó reggelt! – köszönt rá reggel a pap. – Kelj fel gyorsan, és mondd el, mit álmodtál!

– Mondd el te először, atyám, hiszen te vagy az úr! Úgy illik, hogy tiéd legyen az elsőbbség.

– Rendben van – mondta a pap. – Én azt álmodtam, hogy itt a kertben állt egy olyan hosszú létra, amely felért a mennyországba. Két angyal közrefogott, és kézen fogva felvezetett rajta.

– Úgy van, úgy van! – lelkesedett a szegény cigány. – Én is látam! Innen néztem az ablakból, és mivel azt hittem, hogy már nem is jössz vissza, hát megettem a nyulat.

A templomban nem esett több szó a kapanyélről.

A lakások bejárata közelezen mindig a közös udvarra nézett, hogy minden ház bejáratából közvetlen rálátás legyen az összes többiére. (A párizsi kelderások házai is ugyanígy rendeződnek, csak már sokkal modernebb körülmények között: komfortos, polgári életformát tükröző lakások veszik körül a közös udvart, s a társas együttlétre szolgáló helyiségnek, a nappali szobának vagy szalonnak közvetlen kapcsolatban kell állnia a közös udvarral. De ugyanez az elrendezés

érvényesül a lakókocsi elhelyezkedésében is, sőt mivel a kocsi mobilak, itt még a rokonsági fok vagy a csökkendő, illetve növekvő rokonszenv is kifejezésre juthat.)

A településszerkezet változásának következő stádiumában a házak sorba rendeződtek. Megjelent az utca, amely nevet kapott, a házak számot, így ezek a telepek már kezelhetővé váltak a közigazgatás számára. Az utcák zsákutcák vagy olyan utcák voltak, amelyek a többség által használt útból nyíltak s egy szigetet körbefogva oda is kanyarodtak vissza: egy jellegzetes kitérőrendszer alakotva nyitást is jelentettek, de a kilónállást is őrizték. Ebben a rendszerben a „kitérőút” lépett a közös udvar helyébe. (Egyetlen esetre emlékszem csak, amikor egy ház – egy család – hátat fordított az útnak, vagyis a közösségnek, ami látszólag ellentmond minden, a romani kultúrában érvényes logikának. Ennek a kiscigici háznak ablaka sem volt az út felé néző oldalon, és egy szűk síkatoron át lehetett bejutni a lakásba. A család kapcsolata a csoport többi tagjával és velünk visszafogott volt.) Ebben a rendszerben jelentek meg az első kététerű, szoba-konyhás lakások, amelyek többé-kevésbé már megfeleltek a kor színvonalának, hiszen a szegény-parasztokéhoz hasonló életszínvonalat tükröztek. Kezdetét vette a kertművelés, a háztáji állattartás, bővültek, majd rendszeressé váltak a külső kapcsolatok.

A folyamatot következő fázisának tekinthetők azok a cigány utcák, cigánysorok, amelyek ugyan még a csoportok összetartozását reprezentálták, de már bekeleődtek a többségi településbe.

Volt egy közösség a kapcsolatrendszerünkben, amely jól láthatóan más szempontok szerint szerveződött. A településszerkezeti megoldásuk nem volt egységes: volt egy szabályos téglalapot formázó, szorosan egymás mellé épített házakkal körülvett, egyik oldalán nyitott, a 20. század végén divatos átriumos építésmódra határozottan emlékeztető közös udvar. A nyitott oldal egyben kocsiút volt, a falu közlekedőhálózatának része, amiből értelemszerűen következik, hogy ez a telep nem a falu szélén vagy azon kívűl volt, hanem bent a faluban. A jelzett kocsiút mellett mindkét irányban további roma családok laktak kertes házakban. Egyes családok művelték a kertjüket, mások nem. Ebben a vegyes etnikumú közösségben

magyar és oláh cigányok is éltek, s akadtak közöttük olyanok is, akik láthatólag egyik etnikai közösséghez sem tartoztak. Társsal viszonyaik ennek ellenére kiegyensúlyozottak voltak. Előfordult, hogy egy magyar cigánynak oláh cigány felesége volt és fordítva. Mással hol ez elképzelhetetlen lett volna. Nyelvhasználatukra jellemző, hogy többnyire magyarul beszéltek, de ismerték a mi nyelvünket is – nem tökéletesen. Törték a cigányt, amiből arra lehet következtetni, hogy tőlünk, illetve a környezetükben élő más magyar cigányoktól tanulták meg, vették át a kárpáti cigány nyelvet, leginkább a házasságkötések révén. Úgy tűnik, náluk nem léteztek a mi kapcsolatainkat kordában tartó tilalmak. Egyvalami volt csak, ami amolyan fékként funkcionált: a szóbeszéd szerint ebben a közösségben létezett a vérbosszú. Történetek keringtek arról, ki kit ölt meg, színes leírásokat lehetett hallani az állítólag megtörtént eseményekről, a válaszlépésekről, a vérbosszú folyamataról, de a valóságban soha senkinek nem esett bántódása. Ha az illető csoporthoz tartozó kortárs barátaimat faggatni próbáltam, rendszerint zavart mosoly volt a válasz, magyarázatot senki sem tudott adni. Minden bizalommal ez az elretentő mese csupán a csoportintegritás védelmét szolgálta.

Úgy működött ez a csoport, mint egy génbank: a „vérátömlesztés” óvta a belterjességből fakadó betegségek ellen. E génbank áldásaiból részesült szinte minden csoport a régióban, mi is, négy-szeres kötéssel (négy házasság révén), aminek következtében az ilyenkor szokásosnál is szorosabbá vált a két csoport kapcsolata. Némi túlzással azt mondhatnám, hogy a csoportban mindenki a rokonnakká vált. (Lévi-Strauss ír a rokoni kapcsolatok illesztajta „körtörösségéről”, melyet afrikai természeti népeknél figyelt meg.)

Én is egy ilyen házasság terméke vagyok, ráadásul anyám oláh cigány volt. Ezt sokáig nem tudtam, mert senki sem beszélt róla, hiszen a mi körünkben nem volt ildomos oláh cigányokkal kapcsolatot tartani. (Viszont azt többször is hallottam gyerekkoromban, hogy „az oláh cigány lányok nagyon szépek”. Valószínűleg innen ered a „szép cigány lány”-nak az irodalomból is ismert mítosza [Esmeralda, Carmen stb.]) Már felnőttként a Blaha Lujza téri villamosmegállóban láttam két földöntúlian szép oláh cigány herceget

nőt, s nem sokkal később egy Phralipe rendezvényen egy egész csokorra való oláh cigány lányban gyönyörködhettem. Gyantírom, hogy apámat is ez a szépség bűvölte el.) Ma azonban már tisztában vagyok anyám származásával, és értem az okát annak a súlyos feszültségnek is, amely családjunkat terhelte. Miután szüleim házasságkötését követően apám csaknem azonnal a második világháború frontjára, majd hadifogságba került, anyám elvesztette kapcsolatát, pontosabban a kapcsolat közvetítőjét az őt befogadó csoporttal, még mielőtt ez a kapcsolat létrejöhetett volna. Vagyis kívül maradt mindvégig, miközben a két gyermek, az idősebbik húgom és én, beleszülettünk ebbe a magyar cigány csoportba. Egyszer-egyszer megpróbált menekülni ebből a számúra reménytelennek tűnő helyzetből – sikertelenül.

Egy alkalommal például felpakolt minket (valószínűleg a nagy-szüleim engedélye nélkül) és elvitte Ecsegre, ahol az ő rokonai éltek. A húgom hétéves volt, én kilenc. Hirtelen egy teljesen idegen világban találtuk magunkat. Anyai nagyanyánk még élt ugyan, de nem emlékszem rá, hogy törődött volna velünk. Az ecsegi szóda-gyáros, Kalmár Pali üzemében felváltva hajtottuk a gép kerekeit, s cserébe annyi szódavizet ihatunk, amennyi belénk fért. Anyám eljárt napszámba, délután hozta a főznivalót, azután ettünk – naponta egyszer. A többi család is csak egyszer evett napjában. Itt is tagja lettem egy tíz-tizenkét fős fűcsapatnak, amelyben azonban nem voltak magyarok. S még egy jelentős különbség volt: míg otthon, Magyaréceen a felnőttek és a gyerekek körében egyaránt tabu volt a szexről beszélgetni, itt gyakori téma volt a nemiség, a nemi aktus, gyakorlati útmutatással fűszerezve. Egy napon megjelent Béla nagybátyánk, vagyis a pótapánk, Klajno szekeren. Szó nélkül felelt nekem a szekérré, és indultunk haza. Anyánk csak később jött utánunk.

Lényegében egy, az előző cikkemben lezajlott csoportszétváláshoz hasonló folyamat csírája jelent meg a családjunkban. A kiváltó ok nem volt azonos, a kifejlét azonban igen. (A korábbiak az volt az oka, hogy a csoport létszáma túl nagyra nőtt, az utóbbi pedig egy külső történelmi ok következménye lett.) Szüleink azonban minden nehézség ellenére életük végéig kitartottak egymás mellett.

Vagyis az ő személyükben már adott volt egy lehetséges új csoport magja, amelynek tagja lett az 1952-ben, már az új helyzetbe beleszületett kisebbik húgom. Mi kerten a nagyobbik húgommal viszont már nem léphetünk ki a nagyszüleink, nagybátyáink, nagynénéink csoportjából. Családjunk tehát kettészakadt. Szenvedtünk ettől a szakadástól, de nem voltunk tudatában annak, hogy mi történt, mi az oka szenvedésünknek.

Valamennyi cigány építkezési és települési mód magán viseli a roma térhasználat legfőbb jegyeit, nevezetesen, hogy a személyes és társas tér közötti határ elmosódik, viszont a társas és nyilvános tér közötti határ rendkívül éles. E speciális térhasználattal társuló életforma egyrészt egyfajta láthatatlanságot eredményezett, másrészt igyekezett a kívülállókat távol tartani. Ezt a célt szolgálta a gyakran alkalmazott verbális agresszió is, amely egyben a feszültségeket is segítette levezetni, meg a csoporthatárokat is hatáson van védte a nagyobb lélekszámú telepeken, ahol több csoport élt.

A verbális agresszió legjellegzetesebb formája az asszonyoknak egy pontosan körülrható rituálé szerint zajló és naponta ismétlődő műveszekedése volt. A közös udvaron beszélgettek a napi gondokról, eseményekről, miközben fél szemmel állandóan a körülöttük járszó gyerekeket figyelték. Majd minden átmenet nélkül, mintegy vezényszóra, veszekedni kezdtek. Szörnyű átkok, trágárságok hangzottak el, amelyek elborzaszthatták a kívülállót – olykor a nyomaték kedvéért a szoknyájukat is felemelték. Néhány perc múlva oly hirtelenül ért véget a veszekedés, ahogyan elkezdődött, és az asszonyok ott folytatták a beszélgetést, ahol a ribillió előtt abbahagyták. Haragnak nyoma sem volt.

A diszkrimináció hatásait, illetve a sajátos status quo következményeit az elviselhetőség határára belül tartó készségek közé tartozott az úgynevezett „kamuhízelgés” is: a közösség kiválasztja a többség egy vagy több befolyásos képviselőjét és elhalmozza dícséretekkel; azt állítja, hogy az illető a legszebb, legokosabb, legügyesebb, legbátrabb ember a világon. A hiúságra épít, s ezért csaknem mindig hatásos; semlegesíti az ellenérzéseket, sőt kézzelfogható

előnyökhöz is juttatja a közösséget. (A közelmúlt fejleménye, hogy a kamuhízelgés esetenként már nem az egész közösség, hanem csupán egy-egy ember vagy család érdekét szolgálja – például a különféle politikai pártokhoz kapcsolódó vállalkozók hízelgése.)

Ennek a mára ritualizálódott magatartásformának ott a lenyomata a magyarországi kárpáti cigány nyelven is, egyrészt két, más nyelvre csak körülírással lefordítható szó formájában, másrészt azokban az elnevezésekben, amelyekkel az említett romák önmagukat és a nem romákat illetik.

Mindkét említett szó valamilyen félrevezető műveletre utal: kamukóra = egy konkrét esetben megvalósuló blöff. (Innen a magyar argóban használatos „kamu”, „kamuzás” szó.) Például: kamukóra khére dzsal = úgy tesz, mintha hazamenne. Habiszi = viselkedéssel, ráutaló magatartással való félrevezetés. Például: habiszi kamelle = úgy tesz, mintha szeretné.

A pejoratívra, már-már sértővé vált „cigány” jelző mellett saját megjelölésre a „rom” szót használtuk, amely a cigány nyelvet nem beszélők szóhasználatában változott romává. (A „cigány” szóval persze önmagában semmi baj sincs. Eredete egyes források szerint az ógörög „antziganosz”. Jelentése: öskeresztény vagy csavargó... A kettő nem zárja ki egymást, hiszen az egy helyben élők szemszögéből a hitüket terjesztő vándorok éppúgy csavargóknak minősülhettek, mint a cigányok.) Retorzióként ugyanakkor megszületett – a sápadt arcú, goj, gyaur analógiájára – a „gádzso” kifejezés, a „cigány”-hoz hasonló negatív értékterheléssel. Érdekes viszont, hogy nőnemű alakja, a „gádzsi” nem pejoratív. Mivel az a közösség, amelynek nyelvi leleménye ez a szó, a magyar paraszti társadalommal napi kapcsolatban állt, a gádzso eredeti jelentése paraszt, a gádzsié pedig parasztasszony. Szélsőségesen pejoratív, kifejezetten sértő a hasonló jelentésű „proszto” szó, olyannyira, hogy nincs is nőnemű alakja. Van azonban a parasztember megjelölésére egy minden értékítéletet nélkülöző szó is a roma nyelvből: „góri” (ennek származéka a göré = főnök); nőnemű alakja a görkinya (a -kinya a szlovákból átvett; nőnemű személyt jelölő toldalék.) Szintén a parasztember érzelmentes megjelölésére szolgál a „hulaj” = gazda (nőnemben hulani), viszont kifejezetten pozitív a „ma-

nus” és „manusni”, illetve a „raj” (úr) és „ráni” (úrnő). A nagyjából azonos jelentésű szavak egymástól eltérő érzelmi töltését nem a megjelölendő személy iskolai végzettsége vagy szociális státusza határozza meg, hanem az iránta táplált szimpátia, illetve antipátia mértéke. A gyermekeket, fiatalokat is sokféleképpen nevezik. A roma fiú „cshávo”, a nem roma fiú „raklo”, a roma lány „cshaj”, a nem roma lány „rakli”; ha viszont családtagként jelölik őket (valakinek a fia, lánya), etnikai hovatartozástól függetlenül a cshávo, illetve a cshaj szót használják, éppúgy, mint ahogyan a férj (rom) és feleség (romni) esetében is egységesen a cigány megfelelőt használják.

Minden roma közösség életében voltak olyan helyzetek, kritikus esetek, amikor az átok volt az egyetlen védekezési lehetőség. Valószínűleg ez az oka annak, hogy az átkoknak igen árnyalt, többfunkciós rendszere alakult ki. Van egy felosztás aszerint, hogy a kívülről jövő támadások elhárítása vagy a belső konfliktusok rendezése-e a cél. Mindkét esetben vannak komoly, súlyos következményekkel járható, és kevésbé súlyos, nem komoly átkok. Az előbbiek rikkáiban, az utóbbiak gyakrabban fordulnak elő. A súlyos átkoknál előfordul, hogy az átok kimondója térdén állva kéri az Istent, sújtsa az átok tárgyát valamilyen gyógyíthatatlan betegséggel, többnyire rákkal vagy akár halállal. Az enyhébb, nem komoly átkok leginkább a családi perpatvaroknál szokásosak, például ha a gyerek rosszkodik. Ilyenkor a szülő, rendszerint az anya, önmagát illeti átkokkal, például úgy, hogy: „Rohadjon meg az anyád!”. A házas-társi veszekedéseknél is számolatlanul röpködtek az ilyen enyhé átkok, amelyeknek közös jellemzőjük, hogy a kívánság a valóságban nem teljesülhet; például: „Essen ki a szemed!” vagy „Vigyen el az ördög!”. Ezzel szemben a komoly átkok rendre olyan kívánságok kifejeződései, amelyek teljesülhetnek. Például az „Essen ki a szemed!” helyett „Vakulj meg!”. Van még egy felosztás aszerint, hogy a célpont valaki más, vagy maga az átok kimondója. Ez utóbbi az önátkozás, amely akkor használatos, ha valaki egy állítást kíván bizonyítani vagy nyomatékosítani, de előfordul olyankor is, ha a célszemély megátkozása valamilyen oknál fogva nem lehetséges, a „lánynomnak mondom, menyem értsen belőle” analógiájára.

A „Hajljak meg, ha nem igaz!”, „A földön csúszszak, ha hazudok!”, „Láttam, vakuljnak meg (ha nem)!”, „Törjön el a kezem, ha hozzányúlók!”, „Ne lássam a gyerekeimet!”, „Az anyám életére mondom!” stb. típusú átkokat általában nem vették komolyan, kivéve, ha az átokkal sújtott személlyel rövidesen történt valami: például egy „Törjön el a kezed!” típusú átkot követően baleset érte az illetőt, s ne adj’ isten épp a keze sérült meg. Ilyenkor az elkövető és a környezete megriadt, és a jövőben óvatosabban átkozódott. Racionálisan mindenki tudta, hogy nem fog az átok, de senki sem lehetett teljesen biztos benne.

Volt az átkok között egy, amely jelentőségét tekintve kiemelkedett a többi közül, de csak ha az anyanyelvünkön hangzott el. Magyarul mondva ugyanolyan hétköznapi átok volt, mint a többi. Megértéséhez ezért szükséges az alkalmazott szavak ismerete. Ezek a következők: Isten = Dél (a mi nem klerikális értelemben vett Istentünk), megszólító esete: Devla; ver = marel, felszólító módban: verd = mar, óhajtó módban: verjen = te marel; őt = ole (hn.), illetve ola (nn.); téged = tut, engem = man.

Az istenverés kívánása óhajtó módban: Verjen meg az Isten = Te marel tut o Dél; illetve: Verje meg őt az Isten = Te marel le (hn.), la (nn.) o Dél. Ebben a formában nem számított komoly átoknak, bárki bárkinek mondhatta, mondták is, hiszen Isten nyilvánvalóan tudja, hogy komolyan gondolom-e azt a verést vagy sem. Egészen más volt a helyzet, ha ugyanez felszólító módban hangzott el: Verd meg Isten! = Devla mar ole (hn.), ola (nn.)! Az idők során módosult, dallamossá vált a kiejtése a mar (verd) meghosszabbodásával: Devla már ole (hn.), ola (nn.)! Majd elmaradt a devla, és maradt a „márole!” (ha hímnemű a címzett), vagy „márola!” (ha nőnemű a címzett). Ezt csak idősebb fiatalabbnak, férfi nőnek mondhatta, csak magasabb rangú az alacsonyabb rangúnak a természetes dominanciaviszonyok keretei között. Fordítva nem történhetett. Ha mégis megtörtént, az válsághelyzetet jelentett, aminek rendszerint végleges szaktítás volt a következménye. A természetes dominancia elve nem sérülhetett.

A különböző fejlődési fokozatokat tükröző építési és települési módok egy időben léteztek a mi vidékünkön, jelétül annak, hogy a kulturálisan egységeseznek tekintett magyar cigányok közössége sem volt igazából egységes. A félig földbe vájt kunyhókban lakó nóg-rádszakáli csoport az örvenes-hatvanas évekre kijátástralan helyzetbe került volna, olyan óriási távolság választotta már el a többségi társadalom elfogadott normáitól, életformájától, ha a természet a segítségükre nem siet: az örvenes évek végétől ez a csoport messze földön híres szép lányokat termelt, akik azután kirajzottak, s mint megannyi Carmen járták a környék rendezvényeit, búcsúit, míg mind férjhez nem mentek. Túlnyomó részük jó feleség, jó családanya lett, új közösségük megbecsülte őket, aminek az lett az eredménye, hogy a földbe vájt kunyhósok csoportja néhány év alatt „felszívódott”.

Endrefalván, közösdudvaros telepen éltek a bőrösök: a levágott háziállatok – nyúl, kecske, birka, marha – bőrét vásárolták fel házról-házra járva, és adták tovább a feldolgozónak. Volt, aki nagyban úzte az ipart, oly módon, hogy megbízottai vásárolták fel az árut, ezáltal nagyobb területre tudták kiterjeszteni tevékenységüket. Ugyancsak közösdudvarosok voltak a rongyozók is, akik a levetett, kintött ruhákat vásárolták fel fillérekért vagy olcsó használati tárgyakért (fésű, zsebrükkör, varrókészlet stb. – a lányok körében sláger volt a szagos szappan). Hogy ezeket a rongyokat hol, milyen formában hasznosították, azt ma sem tudom. Viszont akik szállodák, éttermek, kórházak leselejtezett textíliáit adták el géprongyként üzemeknek, gyáraknak, mára sikeres vállalkozók lettek; mások a ruházati kereskedelem irányába fejlesztették vállalkozásukat.

Nógrádmegyében két, alapvetően szakmai alapon szerveződött csoport élt ebben az időben. A Hegyen a szegkövácsook, akiket kisipari termelőszövetkezetbe (KTSZ-be) szervezett össze a kormányzat, nyilvánvalóan azért, hogy így teremtsék meg a szocialista cigány típusát. (A „szocialista cigány értelmiség” eközben a Hazafias Népfront által létrehozott Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségébe tömörült, azzal a deklarált céllal, hogy őrizze a cigány kultúra értékeit. Valójában persze az lett volna a dolga, hogy továbbítsa a cigánysághoz a hatalom elvárásait, amire azonban már

csak azért sem lehetett képes, mert a roma közösségek túlnyomó többsége, hála Istennek, nem is tudott ennek a szövetségnek a létezéséről. Vezetőjének, a többszörösen kitüntetett cigány írónak örökbecsű mondatát viszont máig őrzi a kollektív emlékezet: „A magyaroknak azt kell eldönteniük, hogy eltartsák vagy kiittsák a cigányokat.”) Egy darabig sikeresnek tűnt a szegkövácsokkal kapcsolatos elképzelés, amíg csak a vasútépítésben bekövetkezett technológiváltás fölőlegessé nem tette a munkájukat, a sínszeggyártását. Az átképzésükre már senki sem gondolt.

A másik nógrádmegyeri csoportot a kitérőutas Kolónián élt zenezők alkották. Köztük és a mi magyargéci csoportunk között egyetlen házasságkötés történt csak, vagyis nem indult el a csere- és párhuzamos házasságok sora.

A párhuzamos házasság az, amikor az egyik csoport fiatalját egy második, harmadik fiatal követi a menyasszonyválasztásban. A cserézházasság pedig az, amikor válaszul a másik csoport fiatalja választ menyasszonyt a korábbi nőlegények csoportjából. Ezen a módon egy, többnyire kiterjedt, akár mindkét csoport egészére kiható rokonsági kör alakul ki, aminek egyenes következménye, hogy a következő generáció már más irányban tájékozódik, más csoportoknál keres házastársat. Ez minden generációváltásnál bekövetkezik, aminek eredménye hosszú távon a génnek nagyfokú szóródása, a belterjesség kizárása.

A két csoport, a magyargéci és a nógrádmegyeri Kolónia valamiért nem akart tartós kapcsolatra lépni egymással. (Később, a hetvenes-nyolcvanas években, amikor már megtörtént a csoportok szétesése, oldódott a tilalom.)

A hatvanas években bekövetkezett kulturális leépülés során a kisebbik csoport, a Kolónia teljesen eltűnt. Tagjai közül néhányan szegkövácsook lettek, mások gyári munkások; sokan más településre költöztek, de akadtak olyanok is, akik a közelben vásároltak, illetve építettek lakást. A csoportnak ez a része tehát együtt maradt, illetve újjászerveződött. A közelmúltban fedeztem fel, hogy a volt kitérőutas telep helyén még ma is áll egy-két régi típusú, egyterű ház.

Kisgécen, már nem közösdudvaros, hanem kitérőutas telepen élt az a közösség, amely kizárólag mezőgazdasági és erdőgazdasági szelleműkét végzett. Megtanulták a szakmát, és sikeres gazdákká válhattak volna, ha a 45-ös földosztásnál ők is kaptak volna földet – de nem kaptak.

A „közösdudvarosok” zárt világával egyidejűleg létezett a falusi-kisvárosi cigányzenészeknek a két kultúra peremén egyensúlyozó társadalma. A zenészek rendszeresen látogatták a kocsmát, amely a falu közösségi életének legmozgalmasabb színtere volt. Legalább két-három muzsikus mindig ott tartózkodott a hangszerével, egy számmukra fenntartott sarokba húzódva. Halkan beszélgetve muzsikálhattak, próbálhatták a rádióban hallott harmóniákat, új táncdalokat, illetve, ha szükségét látták, népszerű nótákkal – mindenkinek ismerték a kedvenc nótáját – provokálták a keresletet. Így sikerült naponta néhány forintot keresniük. Hitelbe is muzsikáltak, miközben begyűjtötték a készülő lakodalomokra, bálókra és egyéb rendezvényekre vonatkozó információkat. Többnyire itt történtek a vállalások, szerződéskötések.

Gyermekkori emlékeim közt őrzöm egy extrém muzsikus, bizonyos Péter bácsi alakját, aki rendszerint klottygatásban, mezlábl, a küszöbön ülve hegedülgetett magának. Többször hívták lakodalomba, köszönteni, bálba, de ő nem ment, egyszer sem vállalt nyilvános szereplést. Azóta sem hallottam az övéhez hasonló zeneiális tónust, billentéseket. Őstehetség volt, kár, hogy a legszűkebb környezetén kívül ezt senki sem tudhatta meg.

A falusi zenészek muzsikálás mellett kosarakat, köteleket, seprőket is készítettek, s ha épp nem megrendelésre dolgoztak, az asszonyok kínálták az árut: rendszeresen járták a falut, aminek során, kölcsönös kíváncsiságtól hajtva, hosszú és tartalmas beszélgetéseket folytattak a parasztasszonyokkal. A gádzsik így első kézből nyertek információkat a titokzatosnak vélt cigány világról, viszonzásul a cigány asszonyok megtanulhatták a háztartásvezetés, a sütés-főzés, a háztáji gazdálkodás fogásait, miközben azt is figyelték, hol készül románc, és hol van kilátás lakodalomra, ahol majd muzsikálni lehet. Az esemény siettetését szolgálta a tenyérijóslás, jövendőmondás, kártyavetés... Ha nem volt cigány kártya, jó volt a ma-

gyar kártya is. Lényegében feltalálták a marketinget. Az integráció kulcsfontosságú motívuma volt az információknak ez a folyamatos adásvétele.

Akadtrak magyarok, akiknek e közeledő gesztusok hatására nem csupán a portájuk, gyümölcsösük, éléskamrájuk, hanem a lelkiük is kinyílt; mi például a háború alatt egy ilyen jó góri, azaz magyar gazda pincéjében vészeljük át az ostromot. Az ünnepi köszöntőkön, amikor a banda házról házra járva végigköszöntötte a falut – ez minden jeles ünnepen kötelező volt –, a romákat kedvelő magyaroknál mindig több időt töltöttek az átlagosnál. Elhúzták a gazda és a gazdaasszony nőfáját, a terített asztal mellett olykor egy kis tánc is volt. Mindig azonos időpontban indultak, és azonos útvonalon, a sorrend szigorú betartásával járták végig a házakat, hogy mindenki tudja, mikor számíthat a bandára. A szíveslátás jele a nyitott kapu és a megötört kutyra volt. Túl sok időt sehol sem töltöttek, hiszen a bandának ilyenkor sok helyen kellett teljesítenie. Nagy sértés volt, ha a köszöntés elmaradt.

A falusi-kisvárosi cigányzenészek a 19–20. században a vidéki Magyarországon kultúrájának integráns részei voltak. A magyarokkal való kapcsolatukat nem az úr-szolga viszony jellemezte. Kuncsatfajk földművesek, iparosok, illetve egyéb olyan szegény emberek voltak, akik társaságában nem kellett lemondaniuk a roma kultúrában alapértéknek számító egyenlőségtől. De mégiscsak egy másik világ elvárásainak kellett megfelelniük, ami óhatatlanul feszültséget gerjesztett. Lelki értelemben olyanok lettek, mint az inga, amelynek kilengését mindkét irányban korlátozzák. Akcióterük keskeny sávra szűkült, életüket a konzolidált körülmények ellenére egyfajta melankólia lengte be.

A halmozódó feszültséget úgy vezették le, hogy időnként megmártóztak a közösudvaros telepeken élők világában, ahol ismeretlen érzés volt a melankólia. Olykor házasságot is kötöttek a közösudvarosokkal, és ha lehetséges gyerekekre bukkantak közöttük, pártfogásukba vették, tanírták, nevelték, majd feleséget kerestek neki, s akkor végérvényesen a banda tagjává válhatott.

Voltak azután olyan muzikusok is, akik városi zenészek lettek. A minden irányba nyitott falusi zenészközösségekkel ellentétben a városiak teljességgel zártak voltak. A századelőn a prímások próbálkoztak ugyan az urak utánzásával, míg az úgynevezett tagemberek, vagyis a rang nélküli zenekari tagok nem is törekedtek ebbe a társadalmi térbe. S a prímások sem jártak sikerrel, mert például képeik nem fogadták el őket egyenrangú partnerként, csak addig élvezhették a megbecsülését, amíg hangszer volt a kezükben.

Speciális helyzetbe kerültek a nagyvárosok, elsősorban a főváros közelében lakó, ingázó zenészek, akik hol itt, hol ott muzsikáltak, s ennél fogva – rendkívüli lelki rugalmasságról téve tanúságot – folytonosan váltogatniuk kellett a zárt és nyitott habitust. Az itt már óhatatlanul kialakuló úr-szolga viszony elleni védekezésül mintegy burkot vontak maguk köré, s a többségi kultúrán belül kialakították sajátos, zárt kultúrájukat. És ez az, amiben alapvetően különböztek a többi roma közösségtől: megmutatták, miként lehet megmaradni romának, még urbánus körülmények között is.

A nyelvi szocializáció folyamatának megértéséhez tudnunk kell, hogy a kis létszámú közösségek által beszélt nyelvek sajátja a rendkívül kicsi stabil szókészlet. Ez tökéletesen elég a belső kommunikációhoz, de kevés a külső kapcsolatokhoz. E probléma áthidalásának egyedül lehetséges módja a társkultúrában meglévő, de a miénkben nem létező dolgok, fogalmak jelölésére szolgáló szavak átvétele. Ez egyáltalánosan ismert jelenség a kultúrák közti kapcsolatokban, miképpen az a mód is, ahogyan az átvétele történik: az átvett szót a saját toldalékkal a magukévá teszik. Például az igék esetében: kerít = kerítésnel, fest = festimel, vagy ábrándozik = ábrándozimel. A főneveknél a nemet jelölő szóvég tölti be ezt a szerepet, például: udvar = udvarra (nőnem), kerítés = kerítési (hímnem), társadalombiztosítás = társadalombiztosítási; ez esetben a szó végi „i” hang jelöli egy összetett szó elbirtoklását.

A melléknévképző a jelentés függvényében alakul, a következők szerint: 1. Ha a melléknév a jelzett dolog anyagára utal, például: vasajtó = trasztumo uuder, bőrtáska = cipuni táska. A melléknévképző ebben az esetben: -imo (fm.), -umi (m.). 2. Ha a melléknév a jelzett

tárgy felületén lévő más anyagra utal, például: sáros = csikalo (fn.), csikali (m.); piszkos = melalo (fn.), melali (m.). Jövevényszavak esetén: cukros = cukroso, -ni; habos = habosno, -ni stb. 3. Ha a melléknév valamilyen helyhezköötöttséget, hovatartozást jelez, például: városi = főriko, -i; falusi = gauiko, -i. A konkrét helyhez való tartozást birtokos melléknévvel jelöljük, például: pesti = pestakero, -i (értsd: Pest tulajdoná); pesti ember = pestakero manus. Idetartozik még a gyümölcsfák elnevezése is, például: almafa = phábiko kasti; körtefa = kruskiko kasti stb.

Érdekes terület a melléknévképzésnek a nemzetiégi hovatartozást jelölő kifejezések csoportja. Például: magyar (főnévi alak) = ungro, -i; magyar (melléknévi alak) = ungriko, -i; német (főnévi alak) = nimco, -i; német (melléknévi alak) = ninckiko, -i. Ez megegyezik a harmadik pontban felsorolt valamilyen helyhezköötöttséget, hovatartozást jelölő képzett melléknévek esetével. Ellenben a cigány (főnévi alak) = rom, romni; cigány (melléknévi alak) = romano, romani. Vagyis nem a jelzett dolog helyhezköötöttségére, hanem az anyagára utaló képzett melléknévek csoportjához sorolható!

Az „európai” szó roma megfelelője azt jelzi, hogy nyelvünk struktúrája ma is ellenáll az asszimilációs nyomásnak. A prés alatt is a saját logikája, törvényei szerint alakul. Ha anyanyelvünkön beszélünk, azt így tessék, anélkül természetesen, hogy ennek tudatában lennénk: európai = európiko, -i (ha helyhezköötöttséget jelent), például: európai város = európiko főro; európai = európuno, -i (ha minőséget jelent), például: európai demokrácia = európuni demokracija.

Az elbirtoklásnak köszönhetően vált az anyanyelvünk fenntarthatóvá, a modern korban is használhatóvá, és alkalmassá arra, hogy mások is megtanulják. Meg is tanulták többen, ma is felidézük ezt a tudást, ha találkozom egykori magyar játszótársaimmal.

A koegeisztenciában élőknek és a két kultúra határán egyensúlyozó közösségeknek e spontán nyelvújítással ellenétes irányú nyelvi folyamat zajlott le a városi hivatásos zenészek közösségeiben. Ők lemondtak anyanyelvünk használatáról, de nem teljesen! Megtartottak egynehány gyakorlati használati szót, és ezeket integrálták az általuk beszélt magyar nyelvbe, az igéket magyar toldalékkal látva el. Például: szeret = kamel → kamázik, eszik = hal → halózik stb. A hivatásos

városi zenészek életében ez a reflex az identitás védelmét szolgálta. Az általuk használt szavak nagy része mára elterjedt, közismertté vált, leginkább a jassz nyelvben, de újabbban a fiatalok is használják, anélkül, hogy tudnák, honnan erednek. (Például: manus, csávo, csaji, lóvé, baro, dzsali stb., de ilyen szó a gádzso is.)

Akiknek sikerült Budapesten karriert csinálni, hírnévre szert tenni, a falusi cigányok szemében valóságos népmesei hőökké váltak, mint a századelőn elszármazott egyik ősem is, a Nagygéci Rácz Pali. Legendája Kukorica Jancsi és Toldi Miklós történetének elegye: a tehénpásztor Rácz Pali, miután tehenei elcsavarogtak, összetűzésbe keveredett a gazdával, akit verekedés közben meg is ölt. Mene-külnie kellett, majd hosszú, kalandos utazást követőleg (megjárta az olasz frontot, kém is volt...) kezdetét vette a fővárosban csodás karrierje. Zenészdinasztiát alapított, s a csodából új csoda született: leszármazottja, minden muzsikusunk bálványa, 36. Rácz Laci, az ördögprímás.

És azután jött a harmadik csoda, akinek tündöklése idején kelt szárnyra az az anekdota, mely szerint a Zeneakadémia tanára a következő szavakkal búcsúzott a frissen diplomázott hegedűművészekről: „És most menjenek el tónust tanulni Magyar Imréhez!”

*

1955. augusztus 15-én bevonultam hát a Rákóczi iskolába, most már egyedül, kísérelő nélkül. Tudtam a járást, könnyen odataláltam. Nagy hatással voltak rám a sarkosra hajtogatott fehérneműk, törülközők, a doboz formájúra vetett ágyak, amelyeknek a határozott utasítás értelmében „mindig ilyenek kell lennie”!

Alapjaiban különbözik egymástól az európai és a cigány kultúra tisztaságfelfogása: az egyik a külső, látható tisztaságra helyezi a hangsúlyt, a másik a láthatatlan, belső tisztaságra.

A különböző kultúrákban az eltérő külső körülmények hatására eleve más-más felfogásai alakulnak ki a tisztaságnak, a szenny, a fertőzés elleni védelemnek, a tisztálkodásnak. Ez könnyen belátható, ha megpróbáljuk ilyen szempont alapján összevetni egy siutagban

és egy dúsz vegetációjú folyó- vagy tengerparton, illetve egy sarkvidéki, mérsékelt övi, szubtrópusi vagy trópusi vidéken élő, általában az életfentartáshoz szükséges javakban bővelkedő, illetve ezek szűkében lévő közösségek felfogását. Csak e néhány ismérv lehetséges kombinációból is igen nagy számú variációt kapnánk. A roma közösségek – amennyire ez ma tudható – kezdetől fogva vándorolnak. Letelepdedésük Európában a 19. században kezdődött el, és még nem fejeződött be. Alapvetően ennek tikrében kell vizsgáljunk a kultúra jellemzőit, egyebek között a tisztaságról, a piszokról, a szennykezelésről, a higiénéről vallott felfogást, az egészségvédelem kialakulását. Vízhez csak a természetes vízlelőhelyeknél jutottak, ha odaengedték őket. A rendelkezésükre álló lakóter a mai európai közfelfogás szerint elképzelhetetlenül szűk volt. Egy szekérdérék, egy lakhatóvá alakított, ló vontatta kocsi, egy ideiglenes használatra összeeszkábált sátor, földbe vágjt kunyhó, barlang, újabbban motorizált lakókocsi, amelyek tisztán tartása, a fertőzésveszélytől való megóvása létkérdés volt minden helyzetben. Szigorú követelményé vált a primer szükségletek kielégítésének korlátok között tartása, szabályozása, annak érdekében, hogy a belső test – azaz a test belsejének – tisztasága minden körülmények között biztosított legyen. Határozott különbséget tesznek a test alsó és felső része között, amelynek a derék a választóvonal. (Az ürüléknek nincs helye a lakáson belül. Ezért dobálják ki – a magyarok rosszallásától kisérvé – az angol véccéket az új lakásokból, illetve sok vidéki családi házba beépítik ugyan a lefolyós véccét, de a cigány családok, amelyek egyébként szinte teljesen „elgázdósodtak” már, továbbra is az ürnyékszűkre járnak, s nem is sejtik, hogy egy ősi tilalomnak engedelmeskednek.) Fokozott védelmet kap az élelmiszer, a belső test tápláléka, az edények, az evőeszközök és a tisztán tartáshoz használt eszközök, például a mosogatótál, a konyharuha. Ezek másra nem használhatók, és ha valaki például véletlenül kezé mos a mosogatótálban, az a tál egyszer s mindenkorra szennyezetté válik, elveszíti rituális tisztaságát; többé az eredeti célra nem használható, ezért kidobják. Ugyancsak kidobják azt az evőeszközt, amely véletlenül szappan mellé került, vagy azt a tányért, amelyről a kutyva elemelt egy darab húst. Ideális esetben egy cigány lakhelyen a mosdótálaknak egész gyűjteményét találhatjuk: külön az élelmiszernak,

külön az evőeszközök és edények mosogatására, egy a nagymosáshoz (külön az alsó- és felsőruházatnak), egy a mosakodáshoz (külön a nőnek), egy a takarításhoz s egy az újszülött fürdetéséhez. De minimum kettő mindenhol van.

Szigorúan szabályozott a tárgyak elhelyezése, a lakóter berendezése is, olyan tilalmak tömegével, amelyekre lásszólag nincs magyarázat, és aminek eredménye egy empirikusan nem igazolható, csak összehatásban érzékelhető folytonosság a lakáskultúrában, a legszegényesebben berendezett putritól a fényűzően felszerelt lakókocsiig.

A kétféle tisztaságfelfogás – a gáázsó és a roma – kétféle világképet, gondolkodásmódot is jelentett. Az egyiknek már kialakult, fejlett módszerei, eszközei vannak a test, a ruházat, a lakóter és a környezet látható tisztaságának biztosítására, a tárgyak, a felületek tisztítására, mosására. Ebből vezeti le az egészségvédelem, a higiénia szabályait. A másiknak nincsenek ilyen eszközei, módszerei sem, ezért olyan szabályokat, tilalmakat alkalmaz, amelyek a bajok, leginkább a fertőzések kialakulásának megelőzését szolgálják. (Érdekes lenne megvizsgálni, hogy voltak-e ilyen típusú tisztasági tabuik a nagy pestis- és kolerajárványok helyszínmein élő közösségeknek.)

Amikor a két kultúra találkozott, tagjai kölcsönösen piszkosnak találták egymást, s gyakran ma is annak találják.

A katonaiskola követelményei megpróbáltatások tömegét vetítettek előre, de idővel meggranultuk a szükséges trükköket, fogásokat – például, hogy célszerű a matrac szélébe seprőnyelet varrni, ettől tartja a formáját. Gyorsan belénk idegződtek a hivatalos megszólítások is: a katonai személyzetet elvtársozni kellett („főhadnagy elvtárs”), a civil tanárokat viszont úrnak szólítottuk (ellentétben például az iparitanyuló-iskola „mester elvtárs” vagy – amint hallottam – a szakértettségis gimnázium „tanár elvtárs” megszólításával).

Gyakorlóruhánk nyáron a szovjet mintára készült gimnasztyorka volt, télen egy méretre szabott posztóruha, csizmával, csizmanadrággal. A csizmában kapcát viseltünk, amelynek tekerését igen nehéz volt meggranulni, ha viszont rosszul tekerjük, feltörte a lábunkat. A kimenőruha ugyanacsak méretre szabott kamgarnöltöny, pantallóval, méretre készült félcipő s hozzá természet-

sen zokni. A rendszeresített fejedő nyáron a szovjet pilotka volt, télen usánka, a kimenőhöz tányersapka. Az öltözék alapszíne sötétkék volt, a kiegészítők (váll-lap, paroli) pirosak. Piros volt a nadirág oldalán végighúzóódó széles sáv is, amely minden nővendék számára a tábornoki rang lehetőségét idézte. Mondogatták is nekünk gyakran, mint Napóleón katonáinak, hogy „mindenki a zsebében hordja a marsallbotot”. Az öltözködés és a házirend után a katonás mozgást kellett elsajátítanunk. Az alakí foglalkozásokon tanult elemeket fenntartás nélkül elfogadtuk, mint a katonaelet tartozékait. Egyet kivéve. A náci német és a szovjet hadsereg által a tökéletességig fejlesztett, a híradásokban gyakran látott díszmenet paródiája volt az, amit velünk csináltattak vigyázmenet címén. S ha az iskola területén, épületen kívül tiszttel találkoztunk, kötelező volt vigyázmenetben tisztelegve elhaladni mellette, ami ellen minden porcikánk tiltakozott, ezért – különösen látogatási napokon – igyekeztünk a tiszteket nagy ívben elkerülni.

A katonaiskola szigorú rendszabályait a többségi kultúra szabályaiként fogadtam el, és ez komoly helyzetértékelési konfliktusokat okozott számomra akkor, amikor ezek a szabályok már érvényüket veszítették. (Talán ennek tudható be az is, hogy a rendszerváltás után olyan nehezen szoktam hozzá a szólásszabadsághoz.)

Ekkortájt minden igyekeztem az asszimiláció, de legalábbis az alkalmazkodás irányába mutatott. Úgy éreztem, ehhez a világhoz kell igazodnom, ezért nagyon fegyelmezett és szorgalmas nővendék lettem. Ebben az iskolában már nem én voltam a legjobb, meg kellett elégednem a közepes tanulmányi eredménnyel. Közben hízelgett a hiúságomnak, hogy nővendéktársaim és nevelőim vallamiféle egzotikus csodabogarat látrak bennem, s mintha különleges képességeket is tulajdonítottak volna nekem. Osztrályomba csupa „munkás-paraszt” gyerek járt. Hogy ez véletlenül alakult-e így vagy sem, nem tudom, de jó, hogy így volt. Könnyen, minden feszültségtől mentesen szövédtrek a barátságok. Nekem is lett egy barátom, ez a barátság azonban hamarosan zátonyra futott. Én ugyanis rendszeresen kaptam zsebpénzt hazulról, a barátom nem, amiből az én felfogásom szerint az következett, hogy az én

pénzemet közösen költöttük el. Egy idő után a nevelőtisztünk mindkettőnket felszólított, hogy vessünk véget ennek a szerinte helytelen gyakorlatnak. Engedelmeskedtünk, s ez a barátságunk végét jelentette.

A konfliktust a magyar és a roma tulajdon szemlélet közti különbség okozta. Míg az európai kultúrában a tulajdon domináns tényező, rá épülnek a magatartási szabályok és az egész intézményrendszer, s szervesen hozzátartozik a viszomosság elve, a piacszemlélet, a mi világunkban mindent a szükségletek határoztak meg. Valójában a mi körünkben az ösközösségi társadalom élt tovább. Ha valakinek szüksege volt valamire, és ez a valami a lehetőségék körén belül elérhető volt, akkor minden további nélkül megkapta, és ezért nem járt viszonozás. Egyetlen tulajdonforma létezett: a közös tulajdon. Közösen használták a háztartási eszközöket, a szerszámokat, sokszor a ruhákat is. Ez határozta meg a kapcsolatokot, a csoportok szerveződését, a telepek struktúráját, elrendezését.

A katonaiskolában tanultam meg különbséget tenni az enyém és a másé között, és így utólag visszatekintve megállapíthatom, hogy a teljes körű ellátás volt az, ami megvédett a súlyos konfliktusoktól, nevezetesen attól, hogy lopkodni kezdjek. (Amint *Az istenek a fejükre estek* című film busman főhőse, amikor éhét csillapítandó kecskét lopott...)

Rendszeres látogatói voltunk a Központi Tiszti Háznak, ahol a rendezvények előkészítésében, szervezésében, bonyolításában segédkeztünk. Tulajdonképpen a személyzet része voltunk, s ennek megfelelő távolságtartással mozogtunk az ott szórakozó úri társaság tagjai között. Csak egymással és a klubvezetővel beszélünk, de szabadon járhattunk a Házban, és megnézhetünk minden előadást. Nagy élmény volt számomra a *Rigoletto*, az első opera, amit életemben láttam, és különös hatással volt rám a balett, amelyben földöntúli szépséget találtam.

Nem egymást kiegészítő és egymást kellő toleranciával szemlélő társkultúrák határán élttem ekkor már, hanem egymást kizáró, választható alternatívák között. A szabadságok, eltávzások időtar-

tamára visszaváltoztam korábbi önmagamná, ám az idő múltával ez egyre nehezebben ment és egyre kevésbé sikerült.

Rendszeres volt a rokonlátogatás, hozzám is jöttek: egy alkalommal például az egyik második-unokatestvérem, aki néhány évvel idősebb volt nálam és ekkor már a másik csoport tagja – már megtörtént csoportunk kettéválása. Valami hivatalos dolga volt Pesten, s egy füst alatt engem is fölkeresett. Hozott csomagot, kibontotta, egyenként szedte elő az ételeket és mindegyikhez mondott valamit: „Ezt anyád sütötte”, „Ezt a nagymamád sütötte”, „Ezt a Vera sütötte” stb. Tudta ugyanis, hogy ha nem ezt teszi, hozzá sem nyúllok az ételekhez. Egyébként így is történt, mert nem bíztam meg tökéletesen a szavában: távozása után az egész csomagot odaajándékoztam a szobatársaimnak.

Az étkezési tabuknak két változata ismeretes. Az egyik a cigány–nem cigány, a másik a cigány–cigány viszonylatban érvényesült. A közvélekedés szerint ennek a tabunak elsősorban a cigány–gádszós kapcsolatban van jelentősége, vagyis hogy a gádszós által készített étel a cigány emberek körében tisztátalan, ezért fogyasztása tiltott. Ez helyenként még ma is okoz feszültséget – például egy kórházban, ahol a cigány beteg nem fogad el semmilyen ételt. De éppily gyakori, hogy a más roma csoportokká váló közösségváltás, a közös étkezés esik tilalom alá. A közelműltban hallottam egy olyan esetről, amikor a katonaságnál a hazulról kapott csomagok tartalmán mindenki mindenkiel osztozott, a csapat két roma származású tagja azonban kölcsönösen nem kínálta egymást.

A cigányok és nem cigányok, valamint a cigányok és cigányok közötti étkezési tabuk lényegileg különbözőnek egymástól. A gádszós ételeit a romák egyszerűen azért nem fogyasztják szívesen, mert nézetük szerint a nem romák nem tartják be a „belső tisztaság” normáját. A cigányok között létező étkezési tabuk elsődleges funkciója viszont a csoporthatárok védelme, és a tiltás ereje mindig fordítottan volt arányos a két csoport fizikai és kulturális távolságával – vagyis minél közelebbi volt a másik csoport, annál erősebb volt a tiltás, ami logikus, hiszen leginkább innen fenyegette veszély a csoportintegritást.

A közösségben általános szokás volt, hogy ha valaki belépett a lakásba, függetlenül attól, hogy ki volt az illető és honnan jött, a háziak étellel kínálák, amit azonban a vendégnek kötelező volt visszautasítania, kivéve, ha a kínálók csoportjához tartozott. Ebben az esetben az illetőnek csak azt kellett felmérnie – s ezt még a gyerekek is gyorsan megtanulták –, hogy a vendéglátó családnak marad-e elég emiwalója akkor is, ha elfogadja a kínált ételt.

A kínálás lényegében egy eufemisztikus, rituális párbeszéd volt: „Gyere, legyen a csoportunk tagja!”, „Köszönöm, nem akarok a csoportotok tagja lenni.” Ha a vendég felmentette magát a tabu kényrszere alól és elfogadta a kínálást, azonnal, automatikusan a csoport tagjává vált. Az ilyen esetek természetesen sohasem váratlanul, az eseményektől függetlenül következtek be, hanem rendszerint olyankor, ha valaki csoportváltásra készült, mert konfliktusa adódott, vagy egyszerűen csak nem érezte már jól magát a saját csoportjában. Ilyenkor az első kínálás-elfogadást továbbiak követték, a most már új tag részt vett a közös akciókban, és ezzel lezajlott a csoportváltás.

De persze az is előfordult, hogy a tabu bizonyult erősebbnek. A negyvenes években a szomszéd falu Malomréjtén lakott egy meszsziről jött roma család, felig földbe vágjt kanyhóikban. Sűrűn eljárunk hozzájuk, jókat játszottunk a Malomréten az ő gyerekeikkel, akik közül az egyiknek a nagyszülei voltak a keresztszülei. (Ez bevert szokás volt akkoriban az etnikumközi kapcsolatokban. Az én keresztszüleim például magyarok voltak.) A felnőttek fateknőket, fatáladkat, fakanalakat készítettek, s ezeket árulták a környező falvakban. Valós szükségletet elégítettek ki, a környezet befogadta őket, biztos egzisztenciával rendelkeztek. Magyar nyelvtudásuk kezdetleges volt, de tudtak annyit, amennyi az üzletek lebonyolításához, a kapcsolatok életben tartásához kellett. Történt egy alkalommal, hogy lakodalom volt a telekösök házánál, és a nagybápmát mint a környék elismert prímását kérték fel a lakodalom kimuzsikálására. Minden a legnagyobb rendben zajlott, egészen a vacsoráig, amikor a banda is invitálni kezdtek a pazarnal megerített asztalhoz. Komolyan vették a kínálást, hiszen nagyon szerettek volna bekerülni a már megállapodott, beilleszkedett magyar romák közösségébe. A kínálás ennek megfelelően erőteljes és szíves volt, amitől viszont a banda nagyon kínosan érezte ma-

gát. Az ételt nem fogadhatták el, az elutasítás viszont sértés volt az egész teknős közösségre nézve. Egy kis ideig tartották magukat, azután megszöktek. Otthagyták a lakodalmat. A közelmúltban tudtam meg egy beás barátomtól, hogy a beások ideérkeztekor (a 20. század elején) az egyik csoportjuk az én falum szomszédságában állapodott meg. Ők voltak a mi teknőseink.

Az első vakációm vegyes érzelmek közt telt. Élveztem a kivételes helyzetet, sütkéreztem a dicsőségben, de már nem éreztem igazán jól magam a régi környezetemben.

Valójában ez már nem is a régi környezetem volt.

A 20. század negyvenes éveiben, de különösen a második világháború befejezését követően, jelentősen megváltoztak a külső körülmények. Az új tulajdonosi struktúra teljesen átrendezte a társadalmi viszonyokat, és ez új alkalmazkodási feltételeket, követelményeket állított a roma közösségek elé is.

A mi esetünkben ráadásul – mint már említettem – pontosan erre az időszakra esett a csoport kettéválása is, ami a belső viszonyok gyökeres átalakulását eredményezte. Tehát jelentős változások történtek mind a belső, mind a külső körülményekben.

Erre a rendkívül eseménydús időszakra esett apám közel tízéves távolléte. Amikor 1950-ben hazaérkezett a hadifogságból, már megszűnt a földbirtokrendszer, megtörtént a földosztás és a csoportunk is kettévált. Bár az érzelmi kötődés megmaradt, a visszailleszkedés, pontosabban annak kísérlete feszültségekkel járt, amit igyekezett mindenki a fogságban átélt szörnyűségek számlájára írni. Apám hamarosan az alkohol rabja lett, többször előfordult, hogy elitta, elkártvázta a fizetését. Ilyenkor a szüleikhez fordult segítségért, akik segítettek is, mindaddig, amíg munkaképesek voltak. Az egészen más kultúrából érkezett anyám viszont akarategyenge volt, sohasem tudott apámra hatni, és integrálódni sem tudott ebbe a magyar cigány kultúrába. Életünk tele volt feszültséggel, s gyakran előfordult, hogy éhezünk. Mi ketten a húgómmal a nagyszüleink révén maradéktalanul a csoport tagjai voltunk, ez határozta meg gondol-

kodásunkat, szokásainkat, érzelmeinket, míg a szüleink – más-más okból – nem voltak tagjai a csoportnak. Az 1952-ben született kisebbik húgom már készen kapta ezt a helyzetet: ebbe szocializálódott, és a feszültséget nem érezte.

Azután, hogy apám hazaérkezett a hadifogságból, mi egyszerűen önálló családává váltunk. Elköltöztünk a megnőtt csoportlétszám miatt frissen szerveződött cigánytelepre (ezt megelőzőleg Magyar-gecén nem volt cigánytelep). A falunak azon a részén létesült a telep, ahol az eredeti csoport két tagcsaládja lakott: egyikük a már említett félig földbe vajt kunyhóban, a másik az elfoglalt magtárban. A falu egyik utcájának végén, de a falutól elkülönítve, a tanács által adományozott 200 négyzetméteres telken rövideesen – többnyire egyterű – vályogházak sorakoztak. A járda és a villanyvezeték itt is csak a falu széléig tartott, hozzánk már nem jutott el. Egy közös, ásott, kővel kirakott kutunk volt, amelyből kampóval mertük a vizet. Itt épült fel a mi házunk is. A két csoporthoz tartozók házainak kevert sorrendje nem okozott problémát: a csoport-határ virtuális volt.

Apám tízéves elszakadása éppen lezárult, az én elszakadásom folyamatosan volt, míg anyám helyzete rendeződni látszott. Csakhogy ezenközben lezajlott a csoport kettéválása is, ami elsősorban apám számára jelentett konfliktust, hiszen ő a tíz évvel korábbi viszonyokat próbálta rekonstruálni maga körül. Túl nagy volt a távolság, amelyet – neki is, nekem is – át kellett volna hidalnunk, és ez egyikünknek sem sikerült.

A roma lét alapismérvé a permanens kényszer az alkalmazkodásra, változásra vagy távozásra. A váltás szükségképpen mindig gyors és határozott. Aki téved, rosszul dönt, és nem tud időben, lehetőleg azonnal korrigálni, az elveszett. Ez szelekciós elv volt. A cigány ember ezért állandóan résen van. Előfordult, hogy havonta, hetente, sőt naponta kellett az egyes csoportoknak váltaniuk; soha nem tudhatták, hogy mi lesz holnap. Ezért szükségszerűen kizárták a tudatukból a múltat és a jövőt, és az állandó „most”-ban élés lett a roma kultúra vezérelve. A múltnak a személyes emlékeztartományt meghaladó része teljesen ismeretlen volt, s ennek megfelelően az ismert rokonsági

kör az első unokatestvérékkel bezárult. Ami ezen túl volt, azt nem tartottuk számon, nem foglalkoztunk vele. Tümpont lehet viszont a rokonszenvennumatók változatossága a csoportközi kapcsolatokban. Ezekre lásszólólag nem volt magyarázat.

A csoportkohézió megmaradásának feltetele, hogy a hatások a közösség tagjainál azonos módon érvényesüljenek, vagyis a csoport minden tagjának folyamatosan jelen kell lennie, át kell élnie a többiekkel együtt a történéseket. A márnak élésből következik a szűkségletek lehetőség szerinti azonnali kielégítése – kizárólag a primer szűkségletek jönnek számításba –, a felhalmozás, a tulajdon, a tömeggé válás, a hatalmi struktúrák elutasítása, és a roma közösségek életében előforduló sok más „érthetetlen furcsaság”.

Ha a csoport magját adó idősebbek – a természetes dominancia- viszonyok keretei között domináns személyiségek – meghaltak, minden esetben megszünt a csoport, és újak léptek a helyébe (egy vagy több), természetesen a közben esetleg megváltozott külső körülményekhez igazodva, alkalmazkodva. Itt véget ért egy ciklus, és kezdődött az új. Vághozható a jellemző gazdasági tevékenység, esetleg a kulturális arculat, a közösségi struktúra azonban nem, mert ez volt a túlélés záloga minden helyzetben. Ez a mára kialakult kulturális-etnikai sokszínűség háttere, és ebből következik, hogy az Európában élő roma/cigány csoportok közösségi struktúrái a 15. századtól a 20.-ig, gyakorlatilag az ideérkezésről napjainkig változatlanok maradtak, ami az itt érvényes lineáris időfelfogás nézőpontjából stagnálást, fejlődésképtelenséget jelent. („A kérdés nem az, hogy a »primitívnek« mondott népeknek van-e történelmük, vagy nincs, abban az értelemben, amit mi adunk ennek a szónak. Ezek a társadalmak éppen úgy az időbeliségben élnek, mint az összes többi, és ugyanolyan módon, de ellentétben azzal, ami nálunk történik, elutasítják a történelmet, és saját kereteiken belül igyekeznek kihúzni a mérlegfogát mindennek, ami valamilyen történelmi átalakulás csíráját hordozhatja magában.” Claude Lévi-Strauss.)

Ezek a változatlan közösségi struktúrára épülő, ismétlődő ciklusok – a keleti vallásokétól eltérően – nem voltak sem kozmikus léptékűek, sem mitikusak. Valóságosak voltak, és a roma világbépből következően mindig logikusak. Ez nyomós érv az indiai ősharazalmélet ellené-

ben. (Létezik egy figyelmen kívül, de kevesek által ismert elképzelés a roma kultúra eredetéről. Ez a komplex eredetelmélet, amely azt jelenti, hogy a világ több pontján jelentek meg ilyen típusú közösségek, oly módon, hogy a társadalmak kirekesztettjei egy saját kultúra megteremtése révén menekültek a permanens páriátlétből. Teremtettek maguknak egy olyan kultúrát, egy olyan világbépet, amelyben fabatkát sem érnék Nietzsche tézisei a hatalomról, a hatalom akarásáról. Természetesen miként a helyhez kötő eredetelméletek, ez sem bizonyított, de ha számba vesszük kultúránk máig feltárt ismérveit, jellemzőit, kiderül, hogy a kontinuitás ebben az esetben nem zárható ki. Megszületett a kirekesztettség, a kivülállás kultúrája. Szakértőnk gondolkodásának merevségéről árulkodik, hogy nem tudnak elszakadni a fix helyhez kötött őshaza, ősnyelv képzetétől. Az egyetlen dolog, amit mindenki biztosan „tud” róhunk, hogy a cigányok őshazája India.)

A külső kapcsolatok bővülésével elkezdődött a közeledés a lineáris időképhez, majd annak fokozatos átvétele. A korai időkhben még kizárólag mezőgazdasággal foglalkozó magyar vidék lakói számára az évszrakok váltakozása volt a legfontosabb időtényező, vagyis a magyar paraszti kultúra organikus társadalmának időfelfogása igen közel állt a cigányok ciklikus, csak a természeti változásokon alapuló időérzékeléséhez. Mint minden kulturaközi kapcsolatban, itt is előbb kétarcúvá vált az időérzékelés. A külső kapcsolatok során, a zavaratlan kommunikáció érdekében az időfelfogás a társkulturáéhoz kapcsolódott (például egy munkát vállaló, eredendően más kultúrájú személy a munkavégzés időtartamára átveszi a munkáltató „időszámítását”, vagyis tulajdonképpen a gondolkodásmódját. Ez az ökológiai idő), miközben továbbra is létezett a saját közösségen belüli viszonyokat tükröző úgynevezett strukturális idő, amely nem ismeri a sietséget, a határidőt, a múltat, a jövőt, csak az állandó jelent. Lassan értelemet és nevet kaptak az időtartamok, az idő egységei: nap = *diwe* (ez egyben az idő neve is), hét = *kurko*, hónap = *masék* (ejtsd: *maszék*), év = *bersch* (ejtsd: *bers*). A kisebb időegységeknek – óra, perc – nem volt túl nagy a gyakorlati jelentősége, ezért nem kaptak nevet. Értelemet és nevet kapott továbbá a tegnap = *íáxs*, a holnap = *táha*, és mindennek beterozéseként megjelent nyelvünkben a jövő idejű igealak. Ahol jók voltak a külső kapcsolatok, ott elindult ez a korszakváltásnak is

beillő folyamata, ahol nem, ott minden maradt a régiben. Ez a ketősség – bár nem ilyen éles formában – ma is fennáll: ma is léteznek olyan roma közösségek, amelyeknek nincs száruk a jövőre.

Nálunk a rendszeresen vissza-visszatérő mezőgazdasági szezonmunkák hozták a döntő fordulatot. Biztosan lehetett rájuk számítani, ezért értelmet, határozott formát nyert a jövő. A közösségi struktúrák azonban még akkor is érintetlenek maradtak, viszont megnyílt az út az írás átvételéhez, és ez már kulturális evolúciónk része.

A nyári szünet első felét orthon töltöttük, a másodikikat az iskola saját, Fonyód-Belatelepen kialakított táborában, amelyről már jó előre fantasztikusan jó dolgokat hallottunk. Augusztus elején érkeztünk oda különvonalattal, és birtokba vettük a már kiépített tábor, ahol minden volt, ami szem-szájnak ingere. A sorba rendezett lakósátrakon kívül volt egészségügyi sátor is, komplett orvosi rendelővel, betegágyakkal, volt étkező, könyvtári sátor, futballpálya és saját Balaton-part, amelyhez közvetlenül csatlakozott egy hatalmas tét, ahol központi vezényléssel, zeneszóra tornáztunk reggelente. Utána a Balatonban mosakodtunk. Olyan tiszta volt a tó vize, hogy fogat is moshattunk vele.

Délelőtt úszni és evezni tanultunk, délután futballoztunk és kirándulgattunk. Egy alkalommal Fonyódon a fültanúja voltam egy házaspár veszekedésének. Romák voltak, de én egy szót sem értettem abból, amit mondtak. Ma úgy gondolom, hogy beások lehettek.

Egy Fonyód környéki Hunyadi-emlékműnél ünnepeltük a nádorfhérvári csata ötszázadik évfordulóját. Voltak táncos esték és szabadrévi filmvetítések. Megrázó élmény volt látni, miként jelenik meg Hamlet apja a Múlo képében.

A Múlo valamely közelmúltban elhunyt rokon, ismerős lelke, és mindig a lakóhelyen vagy annak közelében, de nemritkán a lakáson belül jelenik meg. Ő szokta megpengetni a fátra akasztott hegedűt (valójában a felhangolt hegedű testében lévő hatalmas feszültség okozta az időnkénti, pengetésre hasonlító, pattanó hangot). Ő volt a jó szellem. Megjelenései, jeladásai mindig üzentek valamit, többnyire tanácsot, útbaigazítást. A rossz szellem a Jagalo Manus (Tüzes Ember), aki

viszont mindig a lakóhelyről távol kísértett tűzdobálásával. Tőle mindenki félt. Közismert volt az a történet, amely szerint valaki addig rohant a Jagalo Manusól való félelmében, míg holtan esett össze. Ezért egyedül senki sem hagyta el a lakóhelyet sötétedés után.

Hasonlóan félelmes és titokzatos figura volt a csohani (boszorkány) is, akinek az alakja azonban a valóságból táplálkozott. Egyes csoportokról volt szokásban, hogy az idős nőket teljesen szeparálták a külvilágtól és a család többi tagjától; egy külön kis házban lakott az illető asszony, és egyetlen személyen kívül – aki rendszerint a lánya volt – nem érintkezhetett vele, nem is láthatta senki. Mi gyerekek, bár sohasem láttuk, tudtuk, hogy ott van és rettegtünk tőle.

A tanévkezdetre megérkezett az utánunk következő évfolyam: már nem mi voltunk a legfiatalabbak. Remek volt a hangulatunk. Iskolaparancsnokunk, Oláh István, a későbbi honvédelmi miniszter, a következőt kérdezte a védőoltásra várakozók csoportjától: „Tudják-e, növendék elvtársak, hogy milyen fontos eseményre készülünk?” Nem tudtuk, és ezért szigorú korholásban volt részünk. A Szovjet Kommunista Párt XX. kongresszusára készültünk ugyanis.

Rajk László és társai újratemetésén díszsorfalat álltunk a temető bejáratától a ravatalozóig. Emlékszem a négy koporsóra, a hatalmas, komor tömegre és egy beszédre, amelynek az volt a lényege, hogy a Rajkék kivégzéséhez hasonló eset soha többé nem ismétlődhet meg. Ez volt a kommunista rendszer első nyilvános kritikája, amit igen furcsa volt hallanunk.

Szomorú, esős, őszi nap volt 1956. október 23-a. Délelőtt váratlanul iskolaparancsnoki szemlét rendeltek el, ami eszeveszett takarítást jelentett: mindent szétdobálni, újrarámolni, kifogástalanul, sarkosra hajtogatva, az ágyakat újratevni, söpörni, folyosót, fürdőt felmosni. Bosszankodtunk, nem tudtuk a váratlan szemle okát. Majd egyszerre, suttozva, halkán, terjedni kezdett a hír: Pesten tüntetés van, forradalom!

Meghökkenőt, abszurdnak tűnő hír volt! Addig úgy tudtuk, hogy a forradalom a feudalizmus vagy a kapitalizmus velejárója, nálunk nem fordulhat elő. Délután a végzős évfolyam egy csoportja szervezeten és főnöki jóváhagyással részt vett a tüntetésen, ami-

ből arra következtettünk, hogy ez a forradalom nem valami rossz dolog. Felbátorodtunk, s kezdetét vette – a mi körünkben akkor először – a politikai vita. Egyesek azt firtatták, hogy miért vannak itt még mindig az oroszok, miközben Ausztriából már tavaly kivonulnak; a kevésbé radikálisok valami enyhébb reform lehetőségét latolgatták. Számomra az előbbi felvetés – a szovjet csapatok kivonulása – volt a szimpatikusabb, de túlzónak éreztem a követelést. El sem tudtam volna képzelni, hogy valaha is megvalósulhat. Reggel pizsamában gyűltünk össze egy előadóteremben – nem volt sem ébresztő, sem reggeli torna –, s már egy vitavezető irányításával zajlott a polémia. Nagy élmény volt számomra, hogy egyszerre nyíltan lehet beszélni. Némi pátosszal úgy is mondhatnám: megízleltem a szabadságot.

Azután jött a hír, hogy a Rádiónál lőnek, halottak is vannak. Jöttek a hírek a Corvin-közből, a Kilián laktanyából, a katonaság, a rendőrség átállásáról, arról, hogy az oroszok is átállnak. Parancsba kaptuk, hogy senki sem hagyhatja el az iskola területét. Közben egyre nagyobb lett a forgalom nálunk: katonák, civilek, nemzeti-színű karszalaggal. Iskolánk parancsnoka lett a kerületi nemzetőrség parancsnoka, a parancsnokság bázisa, főhadiszállása a mi iskolánk volt. Bőséges élelmiszerkészletünkől jutott a XVI. kerület lakosságának is. Ki-kijártunk a kerítéshez a civilekkel beszélgetni, olvastuk a forradalmi sajtót, s egy addig sohasem tapasztalt ünnepi hangulat lett úrrá rajtunk.

Néhány nap után már játszani is kedvünk támadt. Éppen a sportpályán futballoztunk, amikor Cinkota irányából ágyúlövéseket hallottunk, a napos pedig integetve futott felénk és azt kiabálta: Mindenki fel a körletbe! Jönnék az oroszok!

Hamarosan meg is érkeztek, harcokocikkal. A csukott ablakon át néztük, hogyan kerítik be iskolánkat. Néhányan lementünk az udvarra, s onnan figyeltük, mi történik. Láttuk, hogy az összes löveget az épületeinkre irányozzák, majd azt vettük észre, hogy az egyik tank minket vesz célba. Visszarohanunk a körletbe.

Tiszteink az udvaron gyülekeztek; ruházatuk, rangjelzésük – amennyire ez lehetséges volt – immár a történelmi magyar honvédség jellegzetességeit viselte magán, például eltűnt a váll-lap, a

rendfokozatot jelző csillagok a nyaki hajtóknán lévő parolira kerültek. A kaputól a tisztek csoportjáig, az út mindkét oldalán csatárláncot alkotó, géppisztolyos és automata karabélyos orosz katonák álltak; az egyik sor végén egy őrnagy – feltehetően a parancsnokuk – azt hajtogatta oroszul, hogy „Nem megszállóok vagyunk, hanem barátok”! Nevelőnk, parancsnokaink a földre dobálták pisztolyukat, ami a számunkra azt jelentette, hogy legyőzték a forradalmunkat. Majd parancsba kaptuk, hogy a pincében lévő összes fegyvert hordjuk ki az udvarra (ezek ládákbán tárolt, zsírban úszó puskák voltak), s miután ez megtörtént, sorakozót rendeltek el az udvaron, eligazításhoz: egy óránk maradt a pakolásra. Csak a legszükségesebb holmikat rakhattuk a hátizsákba: meleg ruhát, tisztálkodóeszközöket és hideg élelmet; a parancs értelmében csomagolás után el kellett hagynunk az iskolát. Előbb azonban még teherautókra rakodtuk az eldobált fegyvereket, s észrevettem, hogy egy negyedikes fiú elrejt egy pisztolyt a zsebébe. A két sorfal között egyenként, libasorban vonultunk a kapuhoz, ahol mindenkit megmozdítottak, de senki sem akadt fenn, ez a fiú sem. Lehet, hogy ezek az oroszok tényleg a barátaink voltak...?

Azt a parancsot kaptuk, hogy amint kiléptünk a kapun, induljunk el, ne álljunk meg, s vissza se nézzünk. Többben azonnal úgy döntöttek, hogy nyugatra mennek; hívtak engem is, de nem mentem.

Vajon miért nem mentem? Egy határozott adaptációs irányváltás alanya lettem, amely az általános iskolában kezdődött. Nyolcadikos koromban a tanító úr – ekkor már igazgató – kifejezett akarata ellenére választottak meg úttörő-csapattanácselnöknek: 1954-ben győzött a demokrácia! Vajon ma elképzelhető volna-e, hogy egy cigány gyereket válasszanak meg egy iskolában első számú diákvezetőnek? Szintén 1954-ben történt az is, hogy megnyertem az iskolai pénzdiájas sakkbajnokságot, majd nyaralni mehettem a leányfalui úttörőtáborba. Életemben először utaztam ilyen nagy távolságra, és lekésstem az utolsó buszt, amely Leányfalura vitt volna. Éjjel Visegrád főterén találtam magam, egyedül, holtfáradtan, amikor is megszólított egy társaság, amelynek egyik tagja hazavitt. Ott, amnél az ismeretlen családnál aludtam – nem a kamrában, hanem bent a lakásban, ágyban.

Elképzeltető-e, hogy manapság egy magyar család befogad éjszakára egy teljesen ismeretlen cigány gyereket?

Az adaptációs irányváltás végső fázisa a katonaiskola volt. Itt válhatott volna teljessé az asszimilációm, ha nem szűnik meg a katonaiskolának keretét adó politikai rendszer. De megszűnt, szó szerint felrobbant és én visszamenekültem a családomhoz, az eredeti kulturális közegembe. Teljesen visszatértem azonban ekkor már nem lehetett. Roma identitásom, bár még létezett, már nem volt érintetlen.

Csatlakoztam ahhoz a csoporthoz, amely a Kerepesi úton kifelé, Cinkota irányába igyekezett. Balra nézve át lehetett látni Kőbánya: láttuk a tüzet – állítólag a Sörgyár égett – és hallottuk az ágyúlövések hangját. Egy teherautó elvitt Hartvanig, ott a Konzervegárban, a nemzetőrség őrszobáján éjszakáztam, azután gyalog folytattam az utat, s másfél nap után hazaértem.

De az örömben nyomban üröm is vegyült: hiába meséltem el – többször is s mind jobban kiszínevezve – a kalandjaimat, az enyéim elégedetlenség voltak a beszámolómmal. Ők meseszerű, bombasztikus történeteket vártak, például hogy egy szál géppisztollyal lekasaboltam ötszáz orosz, vagy felrobbantottam húsz tankot.

Az identitás védelmét szolgáló rítusok sorában jelentős helyet foglaltak el a hosszú és intenzív szociális együttélések. Ilyenkor a résztvevők nem tettek egyebet, mint hosszán – akár napokig is – beszélgettek, anélkül, hogy közmapi értelemben valami hasznos információt közöltek volna egymással. Hány János-szerű történetek, legendák hangzottak el arról, hogy a főhős – többnyire a mesélő – miként győzte le a gádszökeket.

De mi lehet a magyarázata ennek a túlbujánzó mesélőkedvnek?

A cigányok elleni alaptvető, de ki nem mondott vád valahogy így hangzanék: – Nekünk van országunk, nektek nincs! Mi nemzet vagyunk, ti nem! Nekünk van szép, hősi történelmünk, nektek kunyagunniok sincs, még írott nyelveitek sem!

Hogy így hangzanék, azt a néma vádra adott, jó hangos és dacos válaszból lehet tudni, ami viszont lépten-nyomon elhangzik: – Lehet, hogy nekünk nincs országunk, viszont Jézus Krisztus cigány volt, meg

a Szűzanya és Mária Magdolna is! És Kolumbusz Kristóf is! De még Kőrösi Osoma Sándor is!

És mivel a történelemben azért mégiscsak a királyok a legfontosabbak, mind több kelet-európai cigányvezető megkoronázásáról lehet hallani...

Ez is egy válasz. Meg az is, hogy tényleg nincs cigány ország, cigány történelem s írott nyelvünk is csak most van születőben – de mégis élünk, fennmaradtunk! Ezt csinaljaitok utánunk!

Vízválasztó, hogy a két választásfűs – a népmesei és a racionaliás – közül kinek melyik tesszik jobban. Az utóbbtól a cigánygyűlölközésben kinyílik a bicska, ami érthető. A cigányok meg nem érzik elég színpompásnak a racionaliás válaszokat, azért nem szeretik őket. Az érdekes az, hogy a cigányság ügye iránti elkötelezett magyar értelmiségiek sem szeretik.

Hosszú évek során szerzett kínos tapasztalatom, hogy azok, akik akár hivatali beosztásuk folytán, akár egyéni passzióból, mecénásként vagy nagylelkű kurátorként a cigányság „felemeléséi” fáradoznak, „lehajolni” szeretnek. Paternalizmusuk gránit előítéletre épül: a cigány egzotikus, sőt mitikus lény, olyasmi, mint a mitológiai kentaur, csak éppen az állatrésze nem ló, hanem tücsök. (Lásd La Fontaine.) Mint ilyen, száradalmasan csetlik-botlik a modern civilizációban, a gonoszok eltapossák, a jók viszont főlé tartják a tenyerüket.

Az indiánromantikára emlékeztető cigányromantika rendkívül veszélyes. Nem csak azért, mert – ha a tudatlannul is – tartóstanul igyekszik a helyzetet (ha a cigány szemmagasságba kerül, uramisten, hová hajolhat le azután a nagy fehér főnök?), hanem azért is, mert ki-termeli a kíváncsi magasságban megállt, farkcsóváló cigány kádereket, akik a cigányság önjelölt képviselőiként busás hasznos híznak a női vagy önző széplelkűségéből.

Közben az „alant” élők nyomorognak tovább, se kenyér, se a szellem napvilága: semmi sem veszélyezteti a status quót.

Hogy nem tudtam megfelelni a közösség ez irányú elvárásának, szintén azt jelzi, hogy az én roma identitásom már nem volt ép.

És hogy a trauma még nagyobb legyen, a szocializmusba vetett hitem is megrendült.

A roma kultúra alapértéke a minden körülmények közötti egyenlőség. Ezzel függött össze a tulajdon és a hatalom elutasítása, és közösségeink asszimilálásában ezért volt rendkívül hatékony az ugyancsak egyenlőséget hirdető szocializmus. Látszólagos ekvivalencia állt fenn a két rendszer között. Nemcsak a szocializmus, hanem a kommunizmus, a tulajdon nélküli társadalom is visszhangot vert a roma lelkekben, hiszen a roma csoportok eredendően elutasították a tulajdon minden formáját. Egy, még a 20. században is létező rítus szintén ezt reprezentálja. Az identitás megtartására szolgált ez is, minden évben egyszer történt meg: nem maradhatott el és nem ismétlődhetett meg ugyanabban az évben. Minden ősszel, rendszertint októberben, amikor már mindent betakarítottak, a csoport felnőtt férfijait este összegyűlték egy-egy zsákkal felszerelve és egy rövid, nagyon komoly megbeszélést követően elindultak egy meghatározott helyre. Oda, ahol egy helyen vagy közel egymáshoz volt több gazda szőlőskertje, gyümölcsöse. Lopni mentek, de ez egy különleges lopás volt. Nem a haszon volt a hangsúly, hanem magán az aktuson; ez egy tisztán szimbolikus cselekvéssor volt. Minden parcelláról egy-egy szem almát, diót, szőlőfürtöt vettek el, csendben és óvatosan, nehogy bármi nyomot hagyjanak, nehogy a tulaj (gazda) észrevegyen valamilyen. Majd csendben és gyorsan mindenki hazament. Mi gyerekek reggel arra ébredtünk, hogy már ott volt a zsákban a legédesebb szőlő, alma, dió és ettük áhítattal. Ma is úgy érzem, hogy ezek voltak életem legédesebb gyümölcsei. Igazi ünnep volt minden ilyen alkalom: áldozat a tulajdonmélküliség oltárán.

Láttam a salgótarjáni sortűz napján hazatérő, vérfollos munkásszállító „fakaruszokar” (ülésekkel felszerelt Csepel teherautó, fabódés felépítménnyel). Az áldozatok és a vélelmezett elkövetők között is voltak ismerőseim. Közben átrobogott a falu főutcáján néhány szovjet harckocsi; nyilván a jelenlétüket kívánták demonstrálni.

A salgótarjáni sortűzből hazatérő vérfollos busz képeben szembeültem először a valódi erőszakkal. A cigányok sohasem háborúsztak, sohasem lózádtak a zsarnokság ellen. Ha baj volt, továbbmentek – amíg tehettek. Az agresszív elutasítása a túlélési stratégia része volt.

1957 tavaszán újjászervezték a katonaiskolát, amely ekkor Hívósvölgyben kapott helyet. Két levelet is kaptam: egy hivatalost, a parancsnoktól és egy nem hivatalost, a pajtásaimtól. De ekkor már képtelen lettem volna az iskolába visszatérni.

„Majd még a tarjáni gimnáziumba”, mondta apám. Ez azonban könnyelmű ígéret volt, hiszen nem tudtam rendszeren felöltözni: az egyenruhában, amelyben hazajöttem, furcsán festettem volna a formaruhás gimnazisták között.

Kőművesipari tanulónak jelentkeztem hát. Jó ajánlólevél volt a Rákóczi iskola, nem sokat kukoricáztak velem a felvételi vizsgán. 1957 tavaszán a Munkaügyi Minisztérium 34-es számú Ipartanulói Intézetének növénykezelettem. Bentlakásos iskola volt ez is, teljes ellátással, csak éppen ruhát nem adtak, a munkaruhát leszámtva. Voltunk néhányan, akik állandóan ebben a munkaruhában jártunk. Kaptunk viszont némi pénzt, amely szűkösen elég volt a szórakozásra.

Gyakorlati tudnivalókkal kezdtük a tanulást, ami egyben belépést is jelentett az építőipar sajátos, addig csak kívülről látott világába, amelynek a nehéz fizikai munka ellenére egy semmi máshoz nem hasonlítható, jellegzetes hangulata, romantikája volt. Később sokszor gondoltam nosztalgiaival az ott eltöltött hónapokra, egynehányszor vissza is mentem megnézni azokat a házakat, amelyeket mi építettünk az első budapesti lakótelepen, a Kerepesi úton.

Az elméleti tananyagoknak volt egy közismereti – magyar, történelem, matematika – és egy szakmai része: épületszerkezetek, anyagismeret, szakrajz, építésszervezés. Ismét éltanuló lettem, a továbbtanulás nem lehetett kérdéses. A tanítás volt számomra a legnagyobb életpálya, egyre többször képzeltem magam Sooky mester vagy a szakmai-elméleti tárgyakat előadó műszaki tanárok helyébe.

A szakmunkásképző – érdekes módon – egyfajta félkatonai szervezet volt, sajátos hierarchiával. A tanárok és szakoktatók felett az igazgató és a helyettese állt. Bár azonos épületben, és formailag az intézetigazgató alárendeltségében, gyakorlatilag azonban önálló szervezetként működött az Orthon, élén a nagy befolyású Orthonvezetővel, aki egyben munkásőrpapancsnok is volt. S mindjárt

megérkezésünkkor dörgegelmes beszédben adta tudtunkra, hogy aki valami hilyeséget csinál (értsd: tüntet, lázad, netán lázít), annak vele gyűllik meg a baja.

Tanítás után vagy hétvégén csak engedéllyel hagyhattuk el az Újlői út 76-ban működő intézetet, melyet egy két méter magas kőfal vett körül. Ezen kellett átmászni, ha ki akartunk szökni. Hátul, a Bókay János és Apáti István utcai oldalon voltak a jól bevált mászóhelyek.

Míg a katonaiskola rendjét természetesen tartottam és elfogadtam, erről a rendről éreztem, hogy abnormális, de éppúgy a gáádzsó-kultúra szerves részének tekintettem, mint a Rákóczi-béli rendet.

1958. május elsején kék munkásruhában, kihajított gallérú fehér ingben, sárga derékszíjjal, bakancsban vonultunk fel a Dózsa György úton, kötelékben, katonás rendben. Ekkor már volt némi fogalmam a fasizmusról és a militarizmusról, ezért nagyon rosszul éreztem magam a bőrömben. Annnyira rosszul, hogy nem mentem el a délutáni koszorúzásra, ahová be voltam osztva. Ez volt az első lázadásom: fegyelmet és többhetes bezárást kaptam érte.

A második évfolyam vége előtt bejelentettem, hogy a 42-es számú Állami Építőipari Vállaltnál szeretnék dolgozni, ahol egyébként a gyakorlati oktatásunk is folyt. Okkal feltételezhettem ugyanis, hogy ez a vállalat segítséget nyújt majd a továbbtanuláshoz. Elfoglaltam helyemet a kijelölt munkásszállón, ahol körülbelül egy órát tudtam eltölteni a füstös, alkohol- és hagymaszagú, sokágyas szobában.

Egy évem volt még a kötelező sorkatonaságig, ami a két év szolgálattal együtt három év kényszerű halasztást jelentett a továbbtanulást illetően. Engedtem a hívó szónak és hazamentem. Talán a sok kellemetlen tapasztalat miatt újra vonzódást éreztem a roma világ iránt. Furcsa helyzet volt ez. Addig minden, ami történt velem, az asszimiláció felé sodort, s tudatosan is erre törekedtem. De úgy látszik, még nem vált visszafordíthatatlanná a folyamat. Jól éreztem magam otthon. Élénk társasági életet éltem, sok helyre eljártam, tulajdonképpen ekkor ismertem meg a környező települések roma közösségeit. Korábbi kapcsolataim nem lépték túl a rokonsági kör határait.

A nagyszüleim gyermekei közül egy kivételével a lányok voltak az idősebbek. Ők az ötvenes évekre már mind férjhez mentek, elköltöztek. Családjuk volt, a legidősebbnek unokája is. A kettős csoporttagság jól funkcionált, gyakran jöttek hozzánk, mi is hozzájuk. A kiterjedt rokonság tagjai, a távolságtól függetlenül, úgyszólván napi kapcsolatban álltak egymással. Közösudvaros és kitérőutas telegen élők egyaránt voltak közöttük. Az egyik csoport a többségi kultúra rendszereire kívül élt, a másik a két kultúra peremén. Nem húzódozt élés határ a kétféle csoportosulás között, rendszeres volt az átjárás. De akadtak olyan csoportok is, amelyek teljesen kívül maradtak ezen a „kapcsolati hálón”. Természetesen velük is volt azért kapcsolatunk, szó lehetett közös munkavégzésről – házasságkötésről, keveredésről azonban nem. Leginkább itt jutott érvényre a csoporthatárok tabuk általi védelme. Volt ezenkívül egy-két olyan csoport is, amelyekkel nagyon jó baráti, sőt rokoni kapcsolatban álltunk, ismert rokoni szálak nélkül. Itt múltbéli, az emlékezetünkben már törlődött rokoni kapcsolatok vélemezhetők.

Ezen a környéken mindenki a palóc tájszólást beszélt s beszéli ma is. A többség tagjai egységesen, bár nüansznvi különbségek itt is érzékelhetők voltak az egyes falvak lakóinak beszédmódja között, ez azonban nem volt feltűnő. Az itt élő roma közösségek kiejtése közt viszont erőteljes különbségek mutatkoztak a palóc tájszóláson belül. Voltak gyors beszédűek, lassú beszédűek és voltak csoportok, amelyek tagjainál a beszéd tónusa volt jellegzetes. Ezekről a jegyekről a romák már a megszólalás pillanatában tudták, hogy ki melyik csoport tagja, illetve melyik csoportnak nem tagja, akkor is, ha történetesen ismeretlen volt az illető.

(Sok évvel ezelőtt, amikor még semmilyen formában sem foglalkoztam cigányüggyel, és már teljesen elszakadtam az otthontól, Budapest utcáin járva egy jellegzetes, semmi mással össze nem téveszthető hang ütötte meg a fületem. Megtorpantam és körülhéztem, a hang forrását keresve. A beszélő egy húsz év körüli roma fiú volt, akit a koránál fogva már nem ismerhettem, hiszen a távozásom után született. Viszont egész biztosan tudtam, hogy melyik csoport tagja és később meg is győződhettem róla, hogy nem tévedtem. Ezt a felismerést speciális helyzetem tette lehetővé. Amint azt

Marcel Mauss oly bölcsen megállapítja: „A teoretikussal szemben mindig a megfigyelőnek kell kimondania az utolsó szót – a megfigyelővel szemben pedig a bennszülöttnek.”)

A kettős csoporttagással bírók, például az elszármazott asszonyok és családtagjaik általában a lakóhelyük szerinti akcentust beszéltek, de voltak olyanok is, akik aszerint, hogy éppen hol vannak, felváltva használták a két tájszólást.

A régiókban élő roma közösségek kapcsolatrendszere egy olyan szövetségi rendszer volt, amelyet autonóm csoportok önkéntes társulásainak nevezhetünk. Ez a rendszer nem lehetett statikus. A belterjesség elkerülésére szolgáló genetikai variabilitást valamiféle belső dinamikának kellett biztosítania: egy dinamikus struktúra által meghatározott szisztematikus mozgássornak, amelyről csak egy pillanatszerűen áll rendelkezésünkre.

(Az esztergomi oláh cigányok körében tapasztaltam valami hasonlót: a Didestyók családja máig őrzi azt az eredeti, többgenerációs nagycsaládot formázó, vérségi közösségi struktúrát, amely a 20. század első felében még az én magyar cigány közösségemet is jellemezte. Ők is időnkénti kiházasodásokkal védekeznek a belterjesség ellen.)

A rendszer minőségmegtartó képességét jól szemlélteti például a salgótarjáni pécskő-hegyi csoport, amely jeles művészek egész sorát termelte ki: nagy számú, az ország élvonalába tartozó sikeres zenészen túl ez a szűkebb hazája a néhai Balázs János, Balogh Balázs András és Oláh Jolán festőművészek, Hollai Kálmán színművészek, a fiatalon elhunyt kiváló költőnek, Szepesi Józsefnek s néhány, nemzetközileg is elismert ökölvívónak.

Nyilvánvalóan a cigányokra általában jellemző gyenge absztrahálóképesség miatt kevés a jó cigány költő. Többségük Juhász Ferencet vagy Nagy Lászlót utánozza. Kínos emlékem egy cigány költői est, amelyet az Írószövetségben rendeztek: a főleg magyar inodalmúrok-ból álló nézősereg arcára dermedt mosollyal hallgatta a rossz verseket. A világgért sem árulják volna el nemetszésüket, nehogy valaki rasszistának gondolja őket. A cigány festők többsége pedig úgy fest,

ahogyan azt a gádzsók elvárják egy vadhehetségtől: hatalmas tablók, óriás figurák, lángoló, harsány színek.

Az egyik kiállításom Oláh Jolánmal nézegettük a képeket. – Én ilyen nem tudnék festeni – mondta az egyik gigantikus lángvarázs előtt. Majd egy pillanatra eltűnődve még hozzátette: – De nem is akarok.

Kevés roma közösség dicsekedhetett annyi kiválósággal, mint ez a viszonylag nagy létszámú, több csoportból álló pécskő-hegyi, amely a város szélén élt s mégis a városközponthoz közel, egy, a kívülálló számára kiismerhetetlennek tűnő közösudvaros telepen. Én még a sokadik alkalommal sem találtam meg útbajazítás nélkül a nagynéném házát. Jó kedélyű, barátságos, segítőkész emberek éltek itt, cseppet sem gizdák (büszkék, rátartik), mint más városi romák. (Kinéztek nekem egy Édeske nevű feleségnek valót, én azonban a már említett okok miatt nem mutattam érdeklődést, így hát Édeskét csak hallomásból ismertem, de sohasem találkoztam vele.) Mivel Salgótarján egy völgybe szorult, hosszú, keskeny város, a pécskő-hegyiekhez közel volt a posta, az áruház, az üzletek, a vasútállomás és a buszpályaudvar, valamint azok a vendéglátóhelyek is, ahol rendszeresen vagy alkalmszerűen dolgoztak. Kultúrájunk – a nyelvhasználatot leszámítva – zárt volt, és az a kollektív jóérzés uralkodott a körükben, amely a mi magyargéci életünket is boldoggá tette. Más városi romák körében sosem találkoztam ehhez hasonlóval. Úgy tűnt, itt is „minden a helyén van”.

A külvilággal – a kikerülhetetlen hivatalos ügyek intézését, vagy a vásárlást leszámítva – kizárólag a muzsikálás révén tartottak kapcsolatot. Úgy emlékszem, négy színvonalas cigányzenés étterem és tömördek – alkalmankénti zeneszolgálatot igénylő – kocsmák, kiscsendéglő volt a városban. Az alkalmakat az ünnepek, hétvégék, de leginkább a bérfizetés napjai szolgáltatták, amikor a gyári munkások, bányászok rendszerint „kiengedték a gőzt”. De vidékre is jártak muzsikálni, ahol igényesebb zene iránt is mutatkozott kereslet – nálunk is megfordultak néhányszor. Naprakész információik alapján szerveződtek a bandák.

Ennek a közösségnek nem voltak sem belső, sem külső konfliktusai, emlékezetem szerint még a művészekedést sem ismerték.

Szűnet nélkül muzsikáltak a nyitott ablakok mögött, és a labirintuszerű, cikcakkos, közösdvarpótló kis tereken, melyek közt csak ők tudtak eligazodni. Náluk a más csoportoknál megfigyelhető nagy beszélgetések, mesélések szerepét is a folytonos muzsikálás töltötte be: a pécskő-hegyiek a zene nyelvén beszélgettek s „üzenetek” egymásnak. Minden bizalommal ez a folyamatos és hatásában a közösség minden tagjára kiterjedő kollektív tevékenység alapozta meg a csoportidentitást s tartotta fenn a kohéziót. Az a fajta romani kultúra volt az övék, amely sikerrel áll ellen az asszimilációs nyomásnak. A vegyes házasság gyakorlata sem alakult ki náluk, amit valószínűleg az átlagosnál jóval nagyobb csoportlétszám és a kiterjedt vidéki kapcsolatok tettek lehetővé. A pécskő-hegyi romáknak megkérdőjelezhetetlen presztízsük volt a város lakói és vezetői körében is.

A gyűjtőgető, vadászó kultúrák nem fejtenek ki másfajta hatást az adott biológiai életközösségre, mint egy odailő állatfaj. Elméletileg ez az egyik olyan életmód, amelyel az ember az egyensúly felborítása nélkül illeszkedhet be a biotónába. Ezek a közösségek kizárólag a természet erőforrásaira támaszkodnak, s mindig csak annyit vesznek el a természettől, amennyire éppen szükségük van, felhalmozásra nem gondolnak. A másik, teljes harmóniát biztosító életmód pedig az, amelyet a pécskő-hegyiek is folytattak: a saját szükségleteikhez szabott életközösséget teremtettek, amely olyan önfennmarató és tartósan működőképes, mintha a természet hozta volna létre. Egy ilyen életmód vagy szolgáltatást ajánl fel a környezetében élőknak, amely iránt tartós igény mutatkozik. Különösen szerencsés esetben ez a termék vagy szolgáltatás az adott közösség kizárólagos alkotóképeségének gyümölcse.

S hogy időben egy kicsit előreszaladva felvillantssam a jövőt: a hetvenes években nagy hírverés közepette végbemenő városrekonstrukció során teljesen felszámolták, szó szerint a földig rombolták ezt a telepet, és hatalmas betonkolosszusokat építettek a helyére. Lakóit – akiket még nem csábított a fővárosba az idegenforgalmi-

vendéglátóipari konjunktúra – szétköltöztették a város peremére, ahol kisebb-nagyobb, kultúravesztett lakóegységek jöttek létre: a gettosodás melegágyai.

Amint kényszerűen elhallgattak a hangszerek, s a pécskő-hegyi kivételes életter megszűnt létezni, ez az öröklé derűs, segítőkész, harmonikus életet élő, folyton muzsikáló embercsoport kétségbeejtő helyzetbe került. A telepen lakók többsége a salgótarjáni Zöldfa utca bérkaszárnyaiba költözött be, amelyek eredetileg munkáslakásoknak épültek (közel ahhoz a helyhez, ahol gyermekkoromban, a barakklakó korszakunkban a felnőt nőtlének és hajadonok szálója állt). A munkáscsaládok mind nagyobb számban költöztek el ezekből az egy- és kétszobás, komfortos lakásokból, s helyükre náluk jóval szegényebb emberek, többnyire romák érkeztek, s már nemcsak Salgótarjából, hanem a környék falvaiból is. (Számos üres lakás ajtaját, ablakát befalazták, nehogy az önkényes lakásfoglalók beköltözhesse nek.) Olyan lett ez a lakótelep, amilyennek a filmek a latin-amerikai vagy ázsiai nyomorregyedeket mutatják. Az utcákon kóbor kuttyák keresték a halomban álló szemétdob, s mivel a lakók többsége még a vízhasználati díjat sem tudta fizetni, elzárták a csapot (habár – azt hiszem – ez alkotmányellenes), amiért is gumitömölökkel vezették föl az emeleti függőfolyosókra az utcán lévő csapokról (valószínűleg a tűzcsapokról) a vizet.

Abban a korban voltam, amikor a fiúknak házasodniuk kell. Nagy volt a rá m nehezedő nyomás.

Az a körülmény, hogy a fiatalok a biológiai érést követően azonnal házasságot kötöttek, feszültségmentessé tette az átmenetet, a felnőtté válást. A fiatalok korán, már tizenkét-tizenhárom éves korukban elsajátították a család jellemző gazdasági tevékenységének gyakorlatához szükséges ismereteket is. Ilyenformán a felnőtté válás egy, a biológiai és a gazdasági szempontokat egyaránt figyelembe vevő, komplex folyamat volt. Ha a fiatalok elnyerték egymás tetszését, elhangzott a „lánykérés”: Szökjünk el! – mondta a fiú. Ha a válasz igen volt, elszöktek. Vagyis néhány napra eltűntek, meghúzták magukat valamelyik rokonnál vagy barátnál, majd már mint házások

kerültek újra elő. A házasságkötésnek egy egyszerűbb, igénytelenebb formája is volt, amikor is a házasuló fiatalember egyszerűen hazavitte a menyasszonyt a szülei házába. De aki valamit adott magára, az megszökött. Ennek a házasságkötési módnak – amely egészen a 20. század negyvenes éveig tartott, amikor is kezdték átvenni a többség házasságkötési szokásait – volt presztízse.

Az ilyen házasságban született gyermek a törvény szerint, formailag „illegitim” volt, így jegyezték be az anyakönyvbe, de – a magyar törvénytelen gyerekek bejegyzésétől eltérően – minden esetben ott szerepelt az apa neve is. Ahogyan Krúdy Gyula nagyanyjának anyakönyvi bejegyzésében.

Mennyit kíváncsiak az iradalomtörténészek, hogy valahogy kijelöljék Krúdy helyét a magyar iradalom történetében! De annál többre nemigen jutottak, mint hogy „magános jelenség ő a magyar ikerattírásban”... A társadalmonkivüliséget, a tagolatlan időt (az örök jelen), a közvetlen érzéki benyomásokból összeálló regényströvedéket a dxscentri léttel próbálták magyarázni, nem sok sikerrel. A gádzsó (dxscentri) tudatrész ugyanis ez esetben csak arra szolgált, hogy a cigány létélmény, időtudat a legmagasabb rendű iradalomná lényegülhessen – tudomásom szerint a világon először s mindzeridőig utóljára, hiszen a cigány gondolkodásmód egyik alapsajátossága az absztraháló képesség hiánya. 1858. január 10-én jegyeztette be Magyar Mária az anyakönyvbe Julianna nevű kislányát (a Krúdy-nagymamát), aki-nek neve mellé az „illeg” szócska került. Am amíg például az egy hónappal korábban, szintén törvénytelen gyermeket szülő Ignác Mária neve fölött az apa neve üresen maradt a rubrikában, Magyar Mária neve nem árválkodik: ott díszlik fölötte Csákványi Mihályé, aki minden bizomnyal a maga fizikai valóságában is a párja mellett feszített, hiszen Magyar Mária nem egy megesett leány volt, hanem – cigány szokás szerint – az ő hites felesége.

Há felidézem magamban ezeket a „nincstelen”-ként megjelölt fiatalokat, akiktől Krúdy Gyula cigány arcvonásait örökölte, meghatottság és hála tölti el a szívemet: nekik köszönheti népem a legnagyobb iróját.

Kivételesen számító múltammal, iskolai végzettségemmel jó partinak számítottam. De én tovább akartam tanulni, egyelőre még nem kötelezhettem el magam.

Úgy látszott, tökéletesen sikerült visszaintegrálódnom. A többiekkel együtt én is eljártam a kocsmába, részt vettem a kártyapartikon, bár volt egy olyan, nálunk nagyon népszerű kártyajáték is, a ferbli, amit képtelen voltam megtanulni, miközben a társaság egy tagja, akit mindenki bolondnak tartott, profi módon ferblizett, kombinált és számolt.

Hamar kiderült, hogy otthon nincs lehetőség tanult szakmám gyakorlására. Vállaltam ugyan néhány privát munkát, de hamar rá kellett jönnöm: ahhoz, hogy igazán jó közműves legyek, nem elég a jeles szakmunkás-bizonyítvány... Bojtorjánt, kakukkfűvet, kamillát, hárfavirágot, vadkörtét, kökényt, borókabogyót gyűjtöttem társaimmal, facsemetét ültettem az erdőben, néha napszámba is elmentem és lehúztam egy szegont a csepülőgépnél.

Ekkoriban történt, hogy a nagyszüleim legidősebb lányának a fia nősült. Emlékezetem szerint ez volt az első „törvényes” esküvő a rokonsági körünkben. Sósshartyánban laktak, a falu végén, kertes házban, egy kizárólag cigányok lakta utcában, viszonylag jó körülmények között. A menyasszony a már említett nőgrádszakaii csoport tagja volt, a szép Carmenek egyike. Bérelt szekérral mentünk a menyasszony házához, ahol a következő látvány fogadott: egy domboldalon félig földbe vájt kunyhók sorakoztak, bejárattuk egyésgesen előre, a lejtő irányába nézett. Majdnem minden bejárat mellett ott guggolt és pipázott egy asszony a hagyományos, cifra öltözékben, mintha bizonyos romantikus festményeket keltettek volna életre. Igencsak felcsigázta a kíváncsiságunkat ez az egzotikusnak tűnő világ, de nem sokat tudhattunk meg róla, mert az itt lakók bizalmatlanok voltak velünk szemben. (A rendszerváltás idején, amikor tömegesen jöttek hozzánk a menekültek Romániából, a Nyugati pályaudvaron láttam egy hasonló tüneményt: egy fiatal cigány nő guggolt egy helyben, mozdulatlanul, mereven egy pontra szegezve tekintetét. Kissé távolabb húzódván megálltam, és sokáig – legalább fél óráig – néztem s vártam, megmozdul-e. Nem mozdult.)

A hivatalos esküvők – tanácsi, templomi – után visszatértünk Sósartyánba, ahol az udvaron felállított hatalmas sátorban zajlott a lakodalmi ünnepség. Már ott voltak a menyasszony rokonai is, köztük a rengeteg csodaszép lány. Nem népviseletben, hanem elegánsan, egyévesen sötétkék kosztümben, fehér blúzban voltak. Óriási sikert arattak. Nálam is. Kiválasztottam egyet közülük, vele táncoltam, beszélgettem – minden hátsó gondolat nélkül. Már eléggé megviselt volt a fehér ingem, és amikor mentegetőztem emiatt, ő így szól: „Nem baj, holnap kimosom, kivasalom neked! Majd meglátod, milyen szép leszi!” És ekkor megszólaltak bennem a véscsengők. Már csak a menekülésem törtém a fejem; végül egyszerűen elszöktem és egy munkásbusszal elutaztam, nem haza, hanem egy másik nagynénémhez. Haza csak akkor mentem, amikor teljesen elmúlt a veszély. A lány ugyanis – ahogyan számítottam – a rokonaimmal együtt tért „haza” a lakodalomból, mintha hozzám tartoznék, és csak akkor ment el, amikor már biztos lehetett benne, hogy nem kerülök elő. Ez a mi köreinkben is bevett házasságkötési mód hatásos volt ott, ahol nem ütközött tudatos ellenállásba. Korábbi barátaim szinte kivétel nélkül mind bele is estek a csapdába. A gyönyörű Carmenek mindenkit elcsábítottak.

Nekem a cseresházasságokat előíró törvény értelmében a kiscséc Feketét kellett volna feleségül vennem. Kifejezetten szép lány volt, de én ellenálltam a kísértésnek. A későbbiekben volt némi lelki-furdalásom miatta, mert rosszul alakult a sorsa.

[Hogy nem voltam hajlandó beállni a sorba, s nemcsak kibújtam a cseresházasságokat előíró törvény alól, de ráadásul egy ünnepi alkalommal hazalátogatva gádzsó barátómet vittem magammal, rokonaim kénytelen-kelletlen tudomásul vették.]

Nem úgy Elemér, hét nagynéném egyikének a férje. Történetlen ortodoxiájából, a romani törvények iránti feltétlen elkötelezettségéből fakadó őserije, sajátos aurája közösségünk emb-lematikus figurájává tette. Elemér oly dühösen kifakadt gádzsó ismerősöm és egész viselkedésem ellen, hogy kapcsolatlunk évtizedekre megszakadt. Már túl voltam a hatvanon, amikor megtört a jég. Apám temetésén találkoztunk újra. A sírgödör mellett

álltunk s ő szólalant, de túláradó szeretettel nézett rám. Ekkor tudatosult bennem, hogy kitelt az ideje annak a generációnak, amelynek apám és Elemér is a tagja volt. Éreztem, hogy most látom utoljára, s szívesen bemutatam volna neki a mellettem álló, második feleségemet, de nem mertem, mert ő is gádzsó, amint a múltbéli, nagy vihart kavart barátó volt.]

Volt egy másik, kevésbé mulatságos, de legalább ennyire tanulságos szerelmi kalandom is. Ennek megértéséhez tudni kell, hogy a sötétkék öltöny volt a mi népviseletünk, míg a gádzsók fekete öltözkéket viseltek a fehér inghez. A sötétkék öltönynek jelentős szerepe volt identitásunk őrzésében. Nagy és kölcsönös szerelem támadt köztem és egy kissé távolabb lakó, szőke, kék szemű magyar szépség között. Gyakran találkoztunk, mígnem egy alkalommal rám szól: „Miért ezt a kék ruhát vetted fel? Annnyira látszik, hogy cigány vagy!” Azonnal vége lett a kapcsolatunknak.

*

Elérkezett a bevonulás napja. Néhányan pedzegették, hogy katonaiskolás múltammal számomra a honvédség lehet a kitorési lehetőség. Én azonban ekkor már nem akartam hivatasos katona lenni, bár valósínűleg ez lehetett volna a könnyebbik út.

A katonaságból – a kiskunsgági tanyavilágban végzett híradószolgálat néhány kedves, mulatságos kalandját leszámítva – három maradandó emléket őrzök, s mindhárom nyomasztó.

Volt egy tizedesünk, aki „rám szállt”, és pokollá tette az életemet. Panaszt tettem a politikai tisztnél, aki a tizedes leálltásáért cserébe azt kérte, hogy legyek a besúgója. Nem vállaltam a megbízást, amit ő tudomásul vett, csak annyit kért, hogy beszélgetésünk maradjon szigorúan ketőnk között. Közölte továbbá, hogy ha bármikor meg-gondolnám magam, nyitva áll az ajtaja, s hogy beszél Tóth tizedes-sel: nem fog többé moleztálni. (Utóbb még az is eszembe jutott, hogy a tizedes talán épp azért szekírozott, hogy a politikai tiszthez forduljak, s ő viszontszolgálatot kéhessen...)

Tudtuk, mi a különbség a gyakorló és az éles riadó között, de abban a szent meggyőződésben élünk, hogy éles riadó sohasem

fog előfordulni. A második igen kellemetlen élményem az volt, amikor ebben a hitünkben csalódnunk kellett. 1961 őszén, amikor felhúzták a berlini falat, szinte órák alatt előállt az „éles helyzet”: az előttrünk bevonulaknak, akik már éppen leszereltek volna, „önként” tovább kellett szolgálniuk, bizonytalan ideig. Senki, semmilyen jogcímen nem hagyhatta el a laktanya területét, állandósult a riadókészültség. 1962 őszén, tehát pontosan egy évre a „berlini válság” után beköszöntött a „kubai válság”, s megisméltődött mindaz, ami az előző évben történt, azzal a különbséggel, hogy akkor már nekünk kellett önként továbbszolgálunk.

A családomban már a bevonulás előtt felgyülemlett feszültség részben azt eredményezte, hogy katonáskodásom idején nemigen mentem haza eltávozásra, részben pedig azt, hogy a leszerelés sem azért volt örömteli esemény a számomra, hogy hazatérhetek, hanem hogy folytathatom a tanulást.

Az otthoniaktól való elszakadásomat egy bizarr eset tette véglegessé, amely egyben a harmadik kellemetlen emlékem, s amelyet már csak laza szál fűzött a tulajdonképpeni katonai szolgálathoz. Amikor kinttűzték a leszerelés napját, civil ruhát kellett kényszerűen hazulról. Sorban érkeztek a csomagok, szép, tiszta, vasalt ruhák, az alkalomhoz illően hajtogatva, csomagolva. Nyilvánosan még ti-los volt átöltözni, de bánt a körlében mindenki próbálgatta, hogy áll, milyen érzés újra civilben lenni. Az anyám is megérkezett, egy olyan zsákba gyűrve, amely eredetileg lisztesszák volt. Rettenetes olyan nyújtottam a gyűrött, lisztes ruhámban. Érzékeltem a tárlátványt nyújtottam a gyűrött, lisztes ruhámban. Érzékeltem a társain sajnálatát, és ettől még rosszabbul éreztem magam. A cipő legalább egy számmal kisebb volt a kellenél. A poklok kínját álltam ki, amíg kétszáz kilométert leutaztam benne. Mint utóbb megtudtam, az én ruhámat bevonuláson követően eladta az apám. Amit a leszerelésemkor küldött, kölcsönkérte valakitől. Eszébe sem jutott, miben járok majd, ha hazajöttem.

Ekkor tudatosult bennem, hogy nem tartozom a családhoz. A nagyszüleim, akikhez eddig tartoztam, már öregek, támaszra szorulók voltak, nem szólhattak bele a dolgok menetébe. Ma már tudom, az lett volna a normális, a szerves fejlődésnek megfelelő generációváltás, ha egy, a nagyszüleiméhez hasonló közösségbe lé-

pek át, vagy egy ilyen közösséget tudok kialakítani magam körül. Ez lett volna a szokásos, jól bevált ciklusváltás. Erre azonban ekkor már nem volt lehetőségem. Törékéseim más irányt szabtak az életemnek.

Ha Emir Kusturica és Alexandar Petrovič filmjei kapcsán valaki megkérdezné tőlem, hogy ezekben a történetekben mi az, ami a leginkább ismerős számomra, habozás nélkül azt válaszolnám: a sár. A mindenütt jelenlévő, bokáig érő sár.

Emlékszem, milyen ádáz küzdelmet folytattak a mi vidékünkön is az öltözékükre kényes fiatalemberek, hogy esős időben is valahogy megóvják a cipőjük tisztaságát. Az én családom homokos vidéken lakott. Ott nem volt sár eső után sem, s utólag úgy látom, hogy ez a körülmény még csoportom kultúrájának alakulását is befolyásolta. A „sáros helyeken” hangsúlyosabb volt a belső tisztaság iránti elkötelezettség.

A hatvanas évek elejétől – egy párthatározat nyomán – megkezdődött a cigánytelepek felszámolása. Volt, ahol ez simán ment: a családokat szétköltöztették, többben városba kerültek vagy egy másik faluba települtek át. Akadtak olyan falvak is, ahol semmi sem történt, mert a romák által lakott utca a falunak csupán egyik, a többitől külsőleg semmiben sem különböző utcája volt, vagyis itt nem volt mit felszámolni.

Gyermekkorom színterét, a Petőfi utcai telepet is felszámolták, s mivel a falubéli lakások megüresedésének tempója már nem tudta követni a szaporulatot, a tanács ingyen házhelyek osztásával és lakásépítési kedvezményekkel igyekezett enyhíteni a gondon. Az ilyen módon felépült lakások azonban ismét csak egy helyre kerültek, a falu nyugati végére, ahol is egy új, önálló utcát alkottak. Vagyis az MSZMP-nek a cigánytelepek felszámolására irányuló direktívája ezúttal nem ért cél: egy új, másodlagos cigánytelep jött létre.

Volt, aki a szomszéd faluban talált lakhatási lehetőséget, így jött létre például Nőgrádmegyert közepén a Csuka-udvar, ahol a két falu roma közösségeinek tagjaiból egy érdekes, vegyes eredetű csoport alakult, amely akár egy új közösség csírája is lehetett volna,

ha a falu vezetői nem gondolják úgy, hogy nem mutatna jól a falu közepén egy hangos-zajos cigánytelepszerű képződmény. A szüleim is ott laktak, immár kettesben, hiszen akkora a kisebbik húgom is férjhez ment. Nógrád megyének egy másik pontján lakott, egy kedvezményrel vásárolt parasztházban. Nagy útemben zajlott a csoportok szétszóródása, felbomlása. A szüleim helyzete akkor vált kritikussá, amikor a Csuka-udvar felszámolásánál könnyedén könnyelműen lemondtak a tulajdonhoz fűződő joguktól, és hontalanokká váltak. Nomádok lettek, a nomád élet által megkövetelt képességek nélkül. Nem is bírták sokáig. Anyám korán meghalt, apám pedig az idősék szeretetotthonának lakója lett, haláláig.

Az átállás azok számára jelentett súlyosabb megpróbáltatást, akik addig a többségi társadalom rendszerein kívül, lényegében a saját normáik, törvényeik szerint éltek mindennapjaikat. A váltás kényszere az élet minden területén rájuk nehezedett: a kötelezővé váló bérmunka, a szokásaik, sőt normáik, alapértékeik kényszerű feladása sokkolóan hatott rájuk. A sokk nagysága a kulturális távolság mértékével volt arányos, ami azonban akkor, a szocializmus építésének idején, senkit sem érdekelt.

Nyugat-Európában a kezdeti időkre jellemző kirekesztő tendencia sikeresnek bizonyult. Azok is a társadalmon kívül maradtak, akik megúszták a gyarmatokra való deportálást. Hasonló sorsra jutottak azok is, akik Kelet-Európából kerültek Nyugatra. Amikor pedig az időközben demokratizálódott társadalomnak úgy érezték, hogy kezdeni kellene valamit ezzel a totálisan kirekesztett népcsoporttal, már késő volt: sem integrálni, sem asszimilálni nem lehetett őket külső ráhatással. Ugyanakkor a demokratikusabb viszonyok, a jobb gazdasági körülmények, a nagyobb fokú tolerancia tágabb mozgásteret biztosít számukra. (Egyik oláh cigány barátom, aki egy Roma Foglalkoztató Közhaszni Társaság vezetője, érdekes megfigyelést tett: a Magyarországon működő amerikai tulajdonú cégek munkakultúrájába sokkal inkább integrálható a cigány munkastílus, mint a távol-keletibe, kiválképp a japánba.) A spanyolországi és dél-franciaországi hiánynők társadalmi integrációját – miként a mi öseinkét is – a rendsze-

resen vissza-visszatérő mezőgazdasági szellemünkük segítették elő. A franciaországi manusoknál „megőrt a csend” – írja a kapcsolat felvételre utalva Patrick Williams antropológus. Az adaptációnak egy figyelmenre méltó formáját tesztetik meg az időszerkes vándorlók, akik ma már ugyanúgy élnek, mint a nyári iskolai szünetben lakókocsival vakációzó más nyugat-európai – vagy amerikai – családok, vagyis más-más úton ugyanoda jutottak el. Írország parlamentje egy olyan törvényt tárgyalt a közelműltben, amely ideiglenes szálláshelyek építését irányozza elő az időszerkesen vándorló és állandó lakással egyébként rendelkező cigányok számára. Angliában virágzik a putri-turizmus, aminek keretében a cigányok luxuskiutitái és fényűzően berendezett putrikat építenek és adnak bére a cigány romantika iránt vonzódó turistáknak. Van egy rétege a nyugat-európai cigány közösségeknek, amely a külvárosi szegényegyedekben más színes bőrű kisebbségekkel együtt nagyreszt szociális segélyekből és alkalmi munkákból tartja fenn magát, miközben a pártisi keldarások egy tökéletes gazdasági integráció megvalósításával párhuzamosan őrzik évszázados hagyományait. A külső körülmények változásának engedve csak olyan módosulásokat, változásokat fogadnak el, amelyek nem sértik kultúrájuk alapértékeit. Nem lettek bér munkások. Vállalkozók, akik maguk szerzik a megrendeléseket – jellemző foglalkozásuk az üzemi hűtőgépek, berendezések javítása –, szervezik, elvégzik a munkát, majd szabályos, hivatalos számlázással beszedik az érte járó pénzt. A megrendelő csak a végeredményt láthatja, viszont létezik alapja, hogy a megrendelő mindig elégedett legyen. A kezdetben volt sátoráborok a nálunk is ismerős, közönséges szisztéma szerint rendeződtek, majd fokozatosan kóházakba (paavilonokba) költöztek, amelyek a családlétszám növekedésével összhangban terebélyesedtek. Így lettek végül egy-egy többgenerációs nagycsalád lakó- és munkahelyei. Az elvállalt munkákat ugyanis rendszerint az udvaron, vagy a saját műhelyükben végzik. Ha a munka jellege ezt szükségessé teszi, például nagyobb méretű gépek, berendezések javítása esetén bérelt műhelyben dolgoznak. Vagyis kontinensünk nyugati felén, a totális kirekesztettség évszázadait követően, egy más politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális környezetben egy lassabb, de komplexebb, a közösségek nagyobb hiányadat érintő integrációs folyamat van kibontakozóban.

A lehetséges munkahelyektől távol élőkkel lettek a nagy fővárosi munkásszállók lakói, s egyben a hírhedt fekete vonatok rendszeres utasai is. Bár sokat cikkeztek róluk abban az időben, keveset tudunk arról, miféle folyamatok zajlottak ezekben a közösségekben, s a munkásszállók lakóinak körében kibontakozó spontán kulturális mozgalmaktól is csak néhány, később világhírűvé vált együttes rajzol némi képet, amilyen a Kali Jag vagy az Ando Drom.

A falusi zenészek korábban is végeztek kiegészítő tevékenységeket a muzsikálás mellett. Csak annyi változás történt, hogy ez a „kiegészítő tevékenység” ekkor már a gyárban, bányában, térszben rendszeresen és kötelezően végzett munka lett. A hivatásuk azonban továbbra is a muzsikálás maradt, bár ezt már csak munkaidőn kívül gyakorolhatták, ami általános közérzetromlással járt; rossz közérzetüket erősítette a cigányzene iránti kereslet fokozatos csökkenése is. Kezdték kiszorulni a lakodalmakból, átvette helyüket a tánczene és a rezesbanda – néha még a cigány családok rendezvényein is! –, el-eljártak még a kocsmába, de végül már ott sem játszhattak. A fiatalok új lehetőségeket kerestek: akinek volt tehetsége és ambíciója, tanulhatott, s akár orvos, jogász, tanár is válhatott belőle. Az ő asszimilációjuk volt a leggyorsabb és legradikálisabb: gyermekeik többnyire már nem is tudták, hogy egyik vagy mindkét szülőjük cigány.

(Az igen ritka kivételek egyike az az oláh cigány barátom, A., aki szülővárosának első roma értelmiségije. Tanító, vezet a cigány kisebbségi önkormányzatot és a Roma Foglalkoztató Közhasznu Társaságot, valamint tagja a központi lovári nyelvvizsgabizottságnak, s még a város futballcsapatában is játszik. Három gyermeke van. Igazi lokálpatrióta: sem szülőhelyét, sem roma származását nem tagadná meg soha. Egy másik ilyen „fajtáját meg nem tagadó” (magyar) cigány ismerősem egy budapesti orvos. Kitűnő megjelenésű, igazi világpolgár, külsője nem árulkodik cigány voltáról. K. doktor azonban – amint egyszer nevetve elmesélte – minden új hölgyismerőseivel közli: „A félreértések elkerülése végett: én cigány gyerek vagyok!”)

A városi zenészek számára kínálkozott egy szűk kiút: a Magyar Rádió Népi Zenekara, illetve a magyar zenei és táncfolklor ápo-

lására életre hívott együttesek, élükön a Magyar Állami Népi Együttessel. Itt már leírt, hangszerelt darabokat kellett előadniuk, karmester irányításával, ami nem csupán új műfaj volt, hanem új szemléletet is követelt. Ezek az együttesek egy olyan új közösségi formát hoztak létre, amelyben már nem volt szempont a bórshín, mindenki a produkció sikeréért dolgozott. Ők alapozták meg az *Ecséri lakodalmás*, a *Kállai kettős*, a *Székelly fonó* világhírét. Ez a lehetőség azonban kevesek kiváltsága volt, a többség ebben a körben is pályamódosításra kényszerült.

(Cziffra György zongoraművész pedig olyan páratlan karriert futott be, hogy a többségi társadalom mindent megtett az elbirtoklásért. Amikor meghalt, a sajtóbeli méltatásokban s a Bazilikában rendezett gyászszertartáson a tömördek jelző közül – katolikus, református, zsidó, magyar, francia – egyedül a cigány hiányzott konzekvensen.

Cziffra kívánsága lett volna, hogy ne essék szó cigány származásáról? Szégyellte, megtagadta cigány voltát? Franciaországban még könnyebben letagadhatta volna, mint idehaza, hogy ki ő [messziről jött ember azt mond, amit akar], de nem tette. A bizonyíték: a franciaországi temetésről készült híradófelvételen – miközben egy szónok épp a fiatal muzsikusokat támogató alapítványát méltatta – a kamera ráközelített egy koszorú szalagjára, melyről a következő szövegröredék volt leolvasható: „...le tzigane généreux”. Ami anynyit tesz: „...a nagylelkű cigány”...)

A roma nők munkába állása gyökeresen átalakította a gondolkodásmódot. Megszűnt a nők kiszolgáltatottsága, szabadabbak lettek, de a családi viszonyok nem változtak meg jelentősen. (Viszont, árulkodó jelként, vagyis nyilvánvalóan a radikális váltás következményeként, felhívta a fejét, elsősorban a fiatal roma nők körében, egyfajta szívbetegség, méghozzá egy olyan populációban, amely korábban csak a kötelező védőoltásoknál és a rikkán előforduló baleseteknél tartott igényt az orvos munkájára. Mi, gyerekek meztőláb csúszkáltunk a jégen, s csak azon bosszankodtunk, hogy a meztelen talpunk nem csúszik olyan jól, mint a parasztyerekek szöges talpú bakancsa...) Történt ugyan egy-két válás – kiderült,

hogyan a válás nem tragédia, lehet új, jobb házasságot kötni –, ám végeredményben a családok megmaradtak a hagyományos keretek között. Nagybó lett a mozgástér, de nem sérült a közbizalom, még akkor sem, amikor egyre több vegyes házasság kötöttet. Bizonyára ennek volt köszönhető, hogy ebből a körből egyetlen állami gondozott gyermek sem került ki, mindenki családban nőtt fel, miközben országosan egészen más volt a helyzet: az állami gondozottakat nevelő intézetek cigány gyerekekkel telek meg.

Sokak élete konszolidálódott ekkoriban. Lehetővé vált a tartós fogyasztási cikkek – civilizációs kellékek – vásárlása hitellel, amelyek – közülük is elsősorban a mosógép – áttörést hoztak az asszimilációs folyamatában. Az asszimilációs prés alatt a külső tisztaság követelménye általánossá vált, ami a tisztaságfelfogás gyökeres átalakulását eredményezte. Úgy tűnt, a tabuk fokozatosan eltűnnek (később kiderült, hogy szunnyadó tabukként, a tudat alatt továbbélnek). A fiatalok mind sűrűbben kaptak szemrehányást szüleiktől, amiért nem tartják be a belső test tisztaságát védő szabályokat (a mosógépre egyszerre került be az alsó- és felsőnemű, a férfi és női ruha stb.)

A romák körében ekközben egyre nagyobb az igazodásra való késztetés, ami többnyire tisztaságmániában, a túlcicomázásra való hajlandóságban, a befogadó kultúra folklórijának túlértékelésében nyilvánult meg. Néha előfordult, hogy egy-egy roma közösség úgy szólván behódolt a magyar paraszti folklórnak. Maradékatalanul átvették az öltözködést, viselkedést, szokásokat, sőt a falusi folklóra jellemző profán rítusokat is – például az esküvőkön, keresztelőkön szokásos rigmusokat, külsőségeket. És közben borzasztóan rosszul érezték magukat. Szenvedtek a mértéktelen alkalmazkodástól, de nem tudták megfogalmazni, mitől szenvednek. Végül elköltözött az egész csoport, szétrajzoltak különböző helyekre, többben a fővárosban telepedtek le, s visszatért a jókedvük, régi és új kapcsolataik egyszerűben derűsek, harmonikusak lettek.

Az 1963-as esztendő volt a családomtól való végleges elszakadásom éve. Minden, ami addig történt velem, ideiglenesnek tűnt és a kivárás jegyében telt, aminek minden pillanatban a tudatában

voltam. Ezért nem is bánkódtam az átmeneti kudarcokon. Tudtam, hogy szűkebb hazámból el kell mennem, hogy régi környezetemben semmiképp sem maradhatok.

Legfontosabb feladatom az volt, hogy mindjárt az első napon munkahelyet és szállást találjak Budapesten. Valami okból viszolyogtam az átláthatatlan, nagy vállalatoktól, s különösen a nagyhatalmú személyzeti vezetőktől: a „személyzetis” egy titkokkal övezett, látszólag mindenki felett álló, számomra ellenszenves emberfajta volt. Egy kis céget választottam végül első munkahelyemül, amelynek központja az újpesti Ósz utcában volt. A felvérelnél arról is tájékoztattak, hogy akinek nincs lakása vagy szállása, a munkahelyen aludhat. Adnak vaságyat, matracot, pokrócot. Így hát a lakáskeresésre már nem is volt gondom! Ez volt az első szakmám szerinti munkahelyem, kicsit meg is illetődtem. Egy Németvölgyi úti társasházépítésen kezdtem dolgozni, ahol hárman voltunk kőművesek, s hozzánk tartozott még három-négy segédmunkás, mindannyian nagyjából velem egykorúak. Gyorsan összebarátkoztunk. Munka után maszkoltunk a környéken – vakolatjavítást, kéményfejelést, udvar-, járdabetonozást vállaltunk –, ebből biztosítottuk a napi bevétőt. (Nekem az első fizetésig egy fillérem sem volt.) Egy hangulatos kertvendéglőbe jártunk vacsorázni, ahol két cigány pincér is dolgozott; eredeti foglalkozásuk zenész volt, s a hangszerüket ott tartották készenlétben, a pult alatt.

Társasházakat építettem Budán, a II. és XII. kerületben, s 1964-ben jelentkeztem a szakmánkban komoly presztízsnak örvendő Ybl Miklós Építőipari Technikum esti tagozatára (ez a technikum a Felső Ipariskola utóda volt). Már gyakorlott ágyrajáró voltam, sűrűn változtattam szálláshelyet, persze nem jószántamból. Előfordult, hogy naponta kellett költözni, s az is, hogy este hét órakor még nem tudtam, hol alszom aznap. A munka és a tanulás töltötte ki minden időmet. Az otthoniakkal megszokadt a kapcsolat, nem tartoztam sehová. Sőtét, nyomasztó korszaka volt ez az életemnek, a *Ki mi tud?*-októl és táncdalversztiválóktól zajos harvanas éveken.

Huszonégy éves koromtól huszonnyolc éves koromig jártam a technikumba, amely menet közben főiskolává avanszált. Fél har-

kor keltem, egy büfében megreggeliztem (ha útba esett, a Madách térben: az volt a kedvencem), majd hétre mentem az éppen aktuális építkezésre dolgozni; fél ötkor végeztem. Utána vagy tanultam, vagy a technikumba mentem (hetente háromszor). Amikor azonban a technikum főiskolává változott, gyorstalpalón el kellett vennem két gimnáziumi évfolyamot is, csak így lehettem főiskolás. Kőművesmunka, technikum, gimnázium, tanulás (rengeteg rajzot kellett készíteni, amit, ha a főbérő engedte, „otthon” készíttettem el, ha nem engedte, parkokban vagy presszókkban) – semmi szabad időm sem maradt. Bár cigány mércével mérve ekkoriban már Öreglegény voltam, a házasság eszembe sem jutott.

Ekkortájt is volt egy visszatérő álmom: Budapesten lakom, ágybérletben, egy olyan utcában, amelyet csak egy mélyen a házak alatt húzódó, sötét barlangon át lehet megközelíteni. A barlang helye sűrűn változott (ahogyan a valóságban a lakhelyeim is), a mélység és a sötétség azonban változatlan maradt. Olyan álmaim is voltak ebben az időben, amelyekben egymásba mosódtak bizonyos budapesti és salgótarjáni utcárszletek. (Ekkoriban kezdődött krónikus gyomoridegességem, amely csak néhány évvel ezelőtt, vagyis az ezredforduló táján szűnt meg.)

Szegényen, magányosan és depressziósan is már civilizált, városban lakó cigány voltam. És ez idő tájt egy kedves kollégám, aki mérnöki diplomával a zsebemben is megmaradt parasztyerereknek, soroksári házában sok mindent termelt s tartott háziállatokat is, egy alkalommal megkért, menjek vele disznót vásárolni. Rákosszentmihályszélén egy kis dimbes-dombos, bokrokkal, fákkal benőtt területre értünk, amelyet korábban naponta láttam a villamos ablakából, amikor Rákosszentmihályon voltam ágybérő. Előbb egy önfelédten játszó gyerekcsoport tűnt elénk, majd megjelent egy nagy bajuszú, széles karimájú kalapot viselő oláh cigány férfi is. Ekkor eszméltem rá, hogy ezek a természeti környezetbe tökéletesen illeszkedő halmocskák – lakások.

Talán innen, talán egy nagyobb létszámú közösségből rajzoltak ki valamivel később a kvarcóraárusok. Oláh cigányok tömegei árulták ezt a közkezdvelt árucikket („Karcórájt (sic!) tessék!”) a Baross

téren és környékén, villamos- és buszmegállóban, járdán, kapualjban, egymástól két-három méter távolságra állva, reggeltől estig, a bolti ár töredékéért, sok éven át. Én is vásároltam tőlük, és azután még többször visszamentem hozzájuk, s hosszan néztem őket: lenyűgözött a fegyelmük és a szervezetségük, amelyhez fogható nem tapasztaltunk a szocialista gazdaságban. Ma is sokszor eszembe jut a láthatatlanságnak és a hatékonyságnak ez a két csodája.

Odahaza a rokonaimnak nem volt kapcsolatuk oláh cigányokkal. Néha-néha látták őket Salgótarjában, de kölcsönösen kerülték egymást, amiben nagy szerepe volt a korábban már felvázolt csoportok védelmének. Rendkívüli jelenség volt tehát egy izzig-vérig oláh cigány asszony megjelenése a körükben. Ő volt Magda, egy már teljességgel urbanizálódott asszony, aki nem viselte az oláh cigányokra jellemző cifra, színes ruhákat, európai módon öltözött, de oláh cigány identitása mégis mindenben átsütött. Közlékeny, barátságos, intelligens asszony volt, s legelőször a húgommal barátkozott össze. Valószínűleg megérezték bennünk a rokont (e rokonságról akkor mi még nem tudtunk), s ezért természetes szövetségésének tekintett bennünket. Globális értelemben azonban ez a barátság egyben egy új kor nyitánya is volt: a kölcsönös ellenszenvet kezdték kialszítani. Sok társához hasonlóan kereskedéssel foglalkozott, leginkább ruhafélék határokon átvétel adás-vételével, amikor is a különböző országok árszínvonalala közötti különbségeket használták ki: az egyik országban megvásárolták valamit, majd egy másik országban haszonnal eladták. Aki okosan, ügyesen és rendszeresen végezte ezt a tevékenységet, komoly jövedelemhez juthatott. Magda ilyen volt. Bérelt egy lakást Krakkóban és egyet Kelet-Berlinben. Két Ladája volt, az egyiket ő vezette, a másikat a fia. Itthon bevásároltak, megöltötték a két autót, majd elindultak Lengyelországba, ott kiáruzták az itthonról vitt árut, ott is bevásároltak és átmentek az NDK-ba, ahol a Lengyelországban vásárolt holmikát adták el. A művelet végén a megkeresett kelet-német márkát a Berlinben tanuló arab diákoknál beváltották nyugat-német márkára és hazajöttek. Egy ilyen körút hozadéka 2000 márka körül volt, amit jórészt ékszerrekebe fektettek. Egyszer megkért, hogy legyek a sofőrje: tízezer forintot fizetett volna egy

Budapest–Krakkó–Berlin–Budapest körútért; nekem akkor 3000 forint körül volt a havi jövedelmem, mégsem vállaltam a felkérést. „Természetes” averzióm erősebbnek bizonyult a Magda személye iránti rokonszenvemnél.

Létezett az oláh cigányok nemzetközi kereskedelmének egy másik ága is, amely hasonlított a kvarcóra-árusításhoz, de sokkal szélesebb bázison alapult, nagyobb területekre, illetve populációkra terjedt ki. Az akció vasúton, nemzetközi expresszvonatokon kezdődött. A résztvevők mindig ugyanazzal a vonattal érkeztek különböző irányokból Drezdába, s a pályaudvar melletti téren gyülekeztek, majd felosztották egymás közt a bejárható területet. Szigorú szabály volt, hogy mindenki csak a saját kijelölt területén árulhat. Magda egy alkalommal elhívta a húgomat is, aki némi vonakodás után a jó kereset reményében ráállt az utazásra. Amikor Drezdában kilépett a gyülekezés helyéül szolgáló térre, megrémült a rengeteg oláh cigánytól. Hazautazott az első vonattal. Félelme irracionális volt, nem tudta magyarázatát adni. „Én még életemben nem láttam ennyi oláh cigányt egyszerre!” – mesélte később.

A főiskola elvégzésétől helyzetem javulását reméltem. Valóban feljebb léptem a ranglétrán. Már nem fizikai dolgozó voltam, hanem műszaki alkalmazott. És hirtelen rengeteg szabad időm lett, amivel nem tudtam mit kezdeni. Munka után csak lézengtem a városban, s valami rettenetes magány nehezedett rám. Ráadásul első, már alkalmazotti munkahelyem is családást okozott: a XIV. kerületi IKV központi üzemében az elvégzésre váró munkákat kellett felmérnem és „költseggelne”. Jellegtelen, unalmas munka volt, ráadásul a kollégáim leereszkedő jóindulata is ingerelt – kis idő múltán visszamentem kőművesnek.

A következő, új végzettségemnek megfelelő munkaköröm egy műszaki ellenőri állás volt: tárgyaltam, egyezkedtem. Kellott tervezővel, kivitelezővel. Ezt a mozgalmat, érdekes és felelősségteljes munkát már szívesen végeztem és ki is tartottam mellette sokáig.

Volt ekkoriban egy emlékezetes kalandom, egy számlavita kapcsán. Tudni kell, hogy az állami cégek között zajló elszámolások sohasem voltak komolyak, hiszen nem volt mögöttük valóságos

pénzmozgás. Az egyik állami cég fizetett a másiknak, névlegesen. Ezek a tét nélküli viták ezért könnyen és gyorsan zajlottak. Egy alkalommal azonban egy másik romával kerültem szembe egy ilyen álvitában. S ahelyett, hogy barátságos üdvözlőtök volna egymást, ádáz, többfordulós küzdelem vette kezdetét: mindketten konokul védjük a cégünk névleges pénzét. Nagyon kínosan éreztem magam, de valamiért képtelen voltam engedni. Végül megkértem a főnökömet, hogy bízzon meg valaki mást ennek a számlavitának a rendezésével.

Azt hiszem, azt őrtiztik görcsösen mindketten, amiről az antropológiai szakirodalomban gádzsíkano tókének neveznek; ez az a kapcsolati tőke, amire a romák a gádzsók közösségében tehetnek szert, és ami elsőrendűen fontos erőforrás a számukra. Talán ez a magyarázata annak is, hogy cigány emberek – elsősorban értelmiségiek – bizonyos helyzetekben riválisokként viselkednek, nehezen viselik el egymást egy szervezetben vagy azonos munkahelyen. Ez a rendszerváltás utáni időszak egyik nagy, látens problémája.

Egyre többször kellett szembesülnöm a faji diszkriminációval, a – nem mindig nekem szóló – cigányozással. Emlékszem egy újsághíre ebből az időből: „A helyszínrre érkező autóból kiszállt két férfi és egy cigány.” Az egyik munkahelyemen a műszaki osztály vezetője minden kollégát tegezett, csak engem magázott. Mind jobban hiányzott a menedékter nyújtó közösség; mivel a családomtól már végleg elszakadtam, a fővárosi zenészek társaságához próbáltam közeledni.

Az első generációs értelmiséginek már az értelmiségi léthez vezető úton ki kell szakadnia a saját környezetéből. Nem csupán új életstílust kell megtanulnia, hanem új kommunikációs technikát, gondolkodásmódot is. Ha nem túl nagy a kontraszt régi és új világ között, időnként visszatérhet, lehetősége nyílik az erőt adó megmártózársra, de akár a végleges visszatérésre is. (Ez a faluból elszármazott, majd oda visszatérő orvos, tanító esete.) A roma értelmiséginek azonban nem egyszerűen le kell válnia a saját világról, de nagyon messzire

kell távolodnia tőle. El kell feleltetnie a nyelvet, szó szerinti és szimbolikus értelemben egyaránt. Számára eddig ismeretlen, új kategóriák szerint kell gondolkodnia, viselkednie, beszélnie, olyan új normáknak kell megfelelnie, amelyek esetenként szemben állnak az ő világában létezőkkel. Ha ehhez még hozzávesszük a kisebbségben élőkre általában, de a roma kisebbség tagjaira különösen jellemző kiorzási vágyat, elmondhatjuk, hogy a roma értelmiségi elszakadása a saját világától elementáris: a szarvassá változott fiúéhoz hasonlítható. Innen már nincs lehetőség a visszatérésre, de még a párbeszédre is alig. S mivel az új közegben sohasem fogadják be teljesen, a roma értelmiségiek törvényszerűen elmagányosodnak, szigetemberré válnak.

Az egyik nagybátyám, aki zenészként kiemelkedett az otthoni mezőnyből, ekkor már Budapesten lakott és dolgozott. Rajta keresztül kerültem kapcsolatba a pesti zenész roma társadalommal. Egyre többet jártam közéljük, bár ők meglehetősen fenntartással fogadtak. Tisztelték a végeztségemet, a munkámat – de nem lévén muzsikus, afféle majdnem-gázdász voltam a szemükben. Nehezen találtunk közös témát, viszont érdekes módon jó néhány olyan roma szokást tapasztaltam náluk, amelyek nálunk nem léteztek, mégis valahogy ismerősek voltak a számomra. (Ilyen, a mélyben húzóódó közös gyökereket a kulturális antropológia több nyugat-európai és amerikai cigány közösségnél is feltárt.)

Meghitt kapcsolat alakult ki köztem és az akkor fénykorát élő Rajkó zenekar tagjai között. Ezek a fiúk mind hozzám hasonló helyzetből indultak. Csak éppen nekik volt egy határozott irány- és pályaválasztásuk, s hozzá élő családi kapcsolataik. Sok időt töltöttem velük, rendszeresen bejártunk a Nemzeti Étterembe, a Kulacsba. A Nemzetiben és környékén – a járdán, az aluljáróban – a romák nagy találkozója volt minden este. Itt beszéltek meg egyes-bajos dolgukat, a napi eseményeket, ez lett a fővárosi zenészek „közös udvara”.

Minden bizonnyal a Rottenbiller utca közelsége miatt voltam éppen az Izabella utcában ágybérlió ebben az időben. (A Rottenbiller utcában székel a Rajkó zenekart is magában foglaló KISZ Központi Művészegegyüttese.) Ám ez az ágybérlet csak addig tartott, amíg – egy vasárnap délelőtt – meg nem látogattott Kálmán bará-

tom, a Rajkóból. A rádióból cigányzene szólt, amit szokásunkhoz híven elemeztünk, értékelünk. A szoba másik sarkában üldögélő szállásadónóm ebből ráeszmélt, hogy cigányok vagyunk, s nyomban kiterre a szűrőmet.

A vidékről jött zenészielöltek számára létfontosságú volt a jó kapcsolatok kiépítése; a legideálisabb megoldásnak az számított, ha benősültek egy neves muzsikuscsaládba. Ez volt a rajkósok legfőbb törekvése is. Nemegyszer lehettem közvetítő, mivel nagybátyám révén sok muzsikuscsaládot ismertem, tudtam, melyikben van eladó lány, és a rajkósokkal is jóban voltam. Én magam is nagyon szerettem volna ennek a közösségnek a tagjává válni, de zenei tudásom kevés volt hozzá, hogy muzsikus legyek.

Sok – futó, de időnként hosszán tartó – kapcsolatom volt magyar nőkkel is, ezekből a kapcsolatokból azonban nem lehetett házasság. Olyan magyar lánnyal is jártam, akinek mellettem volt magyar vőlegénye is. Vagyis a házasodás, amire pedig egyre inkább vágytam, már-már reménytelennek tűnt a számomra: a muzsikuscsaládok lányai azért nem jöttek volna hozzám, mert nem voltam muzsikus, magyar lány meg azért nem, mert cigány vagyok.

A zenészek elutasítása ellenérzést váltott ki belőlem, egy idő után már nem is igen szerettem volna rokonai kapcsolatba kerülni velük. Nem találtam semmiféle kapaszkodót, légüres térben éltem.

A hetvenes években már határozottan érezhető volt az a közhangulat-változás, amely a határon túli magyarok és az anyaország javuló érzelmi kapcsolatát jelezte. Egyre sűrűbben jöttek haza Nyugat-Európából, Amerikából, Ausztráliából, akik 56-ban disszidáltak, vagy még korábban kivándoroltak. Ismét megnőtt az ázsíója a magyar nótának, csárdásnak, s nemcsak a nosztalgizáló magyarok, hanem a külföldiek körében is.

Felpezsdlített a vendéglátás, a cigányzene iránti kereslet sosem látott méreteket öltött, s nemcsak itthon, hanem külföldön is. Bándink Európa és Amerika után a Közel- és a Távol-Keletet is meghódították.

A kínálatnak követnie kellett a keresletet; már nem nyújtott elegendő utánpótlást a Rajkó zenekar. Tömegesen tértek vissza a

pályára a korábban kényszerből eltávoztak, s olyanok is muzsikusok lettek, akik addig csak titkos készletést éreztek erre a pályára. Ez a friss tömeg leginkább azoknak a leszármazottairól verbuválódott, akik két-három évtizede még nem hivatásos zenészként a két kultúra peremén egyensúlyozva teremtették meg a saját kultúrájukat. Új színt, új harmóniákat hoztak, amittől átalakult, új hangzást kapott a magyar cigányzene, miközben a korábbi hivatásosok nagy része már a zene más irányzataihoz pártolt, s áttevezett a komolyzene vagy a jazz vizeire.

[Néhány évvel korábban, amikor Balassagyarmaton jártam, beültem vacsorázni a szövetkezeti vendéglőbe. A zenekar Lehárdalokat játszott, nem lehári hangszerelésben. Akkor még nem volt zenei képzettségem, nem tudtam, csak éreztem, hogy amit hallok, az valami új, és ráadásul csodaszép. Csak jóval később világosodott meg előttem, hogy ez a produkció már része volt annak a folyamatomnak, amely végül ahhoz a harmóniaszerkezetváltáshoz vezetett, amittől megújult a cigányok zenéje. Nemcsak a zenének örülhettem, hanem egy váratlan találkozásnak is: felfedeztem ugyanis a zenekarban Suppost, gyermekkorom népszerű, különnc figuráját.

Igazi vándor volt, néha feltűnt a körünkben, hegedűjével és kis kofferiával, amelyben minden bizonnyal egy váltás ruha lehetett, mert Suppos – ez volt a mindenki által ismert ragadványneve, amelynek eredetéről, jelentéséről sejtelnem sincs – mindig rendkívül elegáns volt. Sötétkék öltönyt, vasalt fehér inget viselt, nyakkendőt, s a lábán fényesre kefélt, fekete cipőt. Modora kifogástalan, beszéde világos és szabatos volt, mindkét nyelven. (Ekkor még szép számmal voltak közöttünk olyanok, akik törték a magyart.) Ha megjelent nálunk, s épp volt muzsikálás, bevették a bandába, mert Suppos közismerten jó cigány (=jó muzsikus) volt. Azután benősült a családjunkba: a tömérdek unokatestvérem egyikét, a vidék legszebb lányát, Marikát vette el, s az örök vándor megállapodott.

Egyszer meglátogattam őket balassagyarmati lakásukban. Gyermekük már nagykamaszkorúak voltak, szakközépiskolába

jártak, egyik sem folytatatta az apja hivatását. Ebéd után felálltam és az ablakhoz lépve olyan különös érzés kerített hatalmába, amelyet csak évekkel később tudtam szavakba foglalni, amikor láttam egy nyugat-európai vándorokról készült filmet: a teljességgel megszeldült, konzolidált Suppos balassagyarmati otthonának ablakán kitekintve úgy éreztem, mintha egy lakókosci ablakán néznék ki. Suppos vándor-szellemé, a körülményekre fittyet hányva, belengte a lakást.]

Az újonnan érkezeteknek vizsgát kellett tenniük. A vizsgák a Rózsa Ferenc utcai zeneiskolában zajlottak. Nagyon sok volt a jelentkező, fiatalok és idősebbek egyaránt. Egy fiatalember esete jól szemlélteti ennek a vizsgáztatásnak abszurd voltát. Vidékről jött és zseniális cimbalmos volt, ráadásul szerény, szimpatikus személyiség, ezért hamar a közönség népszerű figurájává vált; a prímások vitték, mint a cukrot. Olyan helyeken dolgozott, ahol kizárólag A kategóriás zenész muzsikálhatott, de ezt a kategóriát csak középiskolai végzettséggel lehetett elhyneni. Alfonz vizsont (ez volt a fú ragadványneve; gyakorlatiak voltak körünkben a ragadványnevek, például Kifli, Fokhagyma, Kanecsó, Szalonna, Paprika, Stampelli, Sonka, Spagetti stb.; előfordult, hogy az illető hivatalos nevét nem is tudtuk) analfabéta volt. Nem ismerte sem a betűt, sem a kottát. Tehát igazából el sem mehetett volna vizsgázní, s hivatalosan nem dolgozhatott volna zenészként a képességeinek megfelelő helyeken. Néhány befolyásos prímás azonban, aki tagja volt a vizsgabizottságnak, megígérte, hogy segíteni fog, és Alfonz jelentkezett a vizsgára.

Egy nagy terem egyik végében a vizsgáztató zenekar kapott helyet, vele szemben a vizsgabizottság, középen az elnökkel, aki a Zeneakadémia nagyhatalmú tanára volt, a terem másik végében pedig a nézők ültek: családtagok, rokonok, barátok. „Kérek egy cisz-moll skálát!” – mondta Alfonznak az elnök. Barátunk rezzenéstelen arccal nézett maga elé; láthatólag sejtelme sem volt róla, mit akarnak tőle. „Kérem, mutasson be egy cisz-moll skálát!” – ismételte meg az elnök, már szigorúbban, és mi, a nézőtőren, komolyan aggódni kezdtünk Alfonzért. Az egyre kínosabbá váló csendben Suha Balog Kálmán prímás, a vizsgabizottság tagja, sügött

valamit az elnök fülébe, majd miután az jóváhagyólag bólintott, felvette a hegedűt, és elkezdett egy nótát muzsikálni cisz-mollban. Alfonz bekapcsolódott, és kiderült, hogy kitűnően ismeri a cisz-moll skálát. Megkapta az A kategóriát, amit mindannyian győzelemként ünnepeztünk.

Ez idő tájt vált népszerűvé a Vígmatróz Éterem, ahol a rendszerint éjfél körül kezdődő örömmzenében bontakozott ki a maga teljességében az a harmóniaszerkezet-váltás, amelyről megújult a cigányzene. Új roma identitás született.

Ez az új roma kultúra fizikai és szellemi értelemben egyaránt a többségi kultúrán belül formálódott s vált teljessé. Ezt reprezentálták az évente megrendezett nemzetközi cigánybálok is a Royal szállóban, majd a Hiltonban. Egy új roma polgárság volt születésben. S mindez azoknak volt köszönhető, akik a 20. század közepére a két kultúra mezsgyéjén teremtettek maguknak egy saját világot.

*

Rendszeresen látogattam Pesten élő nagybátyámat, s beszélgetés közben persze mindig szóba került, hogy ideje lenne megnőslünnöm. Mígnem egyszer azzal fogadtott: – Tudok neked egy rendes lányt!

Valójában a feleségé, Mancsi találta a „rendes lányt”. Ez a Diósjenőn élő távoli rokona már huszonöt éves volt, én harmincegy: mindkettőnknek körmünkre égett a házassodás. A lányt – nyilván célszerűen – sebtében felköltöztették Pesten élő nagybátyjához, a Mátyás tér 12-be, itt ismertem meg. Korábbi nőismerőseim mind könnyen adták magukat, ő viszont szemérmes volt és tartózkodó, ami nekem akkor nagyon tetszett. Megvettem a gyűrűket; a nagybátyámék vacsorát adtak a tisztelőinkre, amire a lány szülei is felutaztak Pestre – lényegében ez volt az eljegyzés, amit hamarosan az esküvő is követett.

A polgári esküvőre 1971-ben került sor, a VIII. kerületi tanácsban. Amint a szertartás végétől kiléptünk a kapun, iszonyatos nyílallást éreztem a hátamban: egy gyermekkori balesetből származó csigolya-összenövés adott most először hírt magáról. Csak annyi erőm volt, hogy intsek a fotósnak: ne fényképezzen!

A templomi esküvő Diósjenőn volt. Ebben a viszonylag nagy faluban buborékszerű képződmények alakultak ki: két-három cigánycsalád lakott egy kupacban. Ezenkívül volt két nagyobb cigánytelep is, az egyik a falu kellős közepén, a másik a szélén, az erdő mellett. Ezen az erdőszéli cigánysoron élt a feleségem családja egy kétszoba-konyhás házban.

A lakodalmas ház udvarán álló sátrra felborította egy szélrohám. Azt mondták, rossz jel.

A feleségem családja egy egészen másképpen szocializálódott csoport volt, mint a miénk. Ennek láthatatlan jeleit csak később fedeztem fel, látható jele viszont az volt, hogy míg nálunk a cigányzene már eltűnt ekkorra, önáluk még volt banda, amelybe engem is azonnal bevettek. Ennek nagyon örültem, bár a banda olyan gyenge lábakon állt, mint az én akkori böggőtudásom... A család egyébként gombázásból élt (apósom naprakészen tudta, hol, melyik fájta nő éppen), s a gombát pesti piacokon árulták, a Teleki téren, a Lehel téren. Ezenkívül bögrecsárdát is üzemeltettek: rengeteg szilvafájuk volt, s évente 50-60 liter pálinkát főztek. A muzsikálással csak kiegészítették a jövedelmüket.

Én is beköltöztem hát a Mátyás tér 12-be, a feleségem nagybátyjának lakásába. A második világháborút megelőző időkhöz ez a ház volt a főváros cigányzenész-közösségének centruma, legfőbb bázisa. Maguk közt csak úgy emlegették: „a tizenkettő”. Fontos emberek, híres zenészek laktak itt, a Mátyás tér pedig a közös udvar szerepét átvéve a roma közélet fórumává vált. A kétemeletes, függőfolyosós bétház utcafrontján emeletenként volt egy-egy kétszoba-komfortos lakás, a többi, a függőfolyosón sorban elhelyezkedő lakás kivétel nélkül szoba-konyhás. A közös vécé a szokásnak megfelelően hátul, a folyosó végén. Ezekkel a szoba-konyhás lakásokkal együtt járt egy sajátos, csak ebben a gazdasági-kulturális környezetben létező életforma, stílus, amely a Dankó, Szerdahelyi, Erdélyi, Nagyfúvaros, Karácsony Sándor, Lujza stb. utca lakóit is jellemezte, ilyen sűrűretnen azonban csak itt, a Mátyás tér 12-ben volt tetten érhető, mint a pesti zenész romák kultúrájának esszenciája.

A szoba-konyhás, tehát véccé nélküli lakástípus lehetővé tette, hogy az esetlegesen a nomád létből vagy földkunyhókból idetelepült romáknak ne kelljen áthágniuk azt a higiéniaiával kapcsolatos tabut, mely szerint a lakásban tilos a fertőzésveszélyes salakanyag ürítése. Súlyos konfliktusokhoz vezetett, ha minden átmenet nélkül kerültek családok a földbe vajt kunyhókból vagy egyterű vályoglakásokból komfortos városi lakásokba, melyeket a tudatuk legmélyén gyökerező – s a többségi társadalom által persze nem ismert – tabuk miatt „nem rendeltetésszerűen használtak”.

Ahol szegénység van, ott az etnikus kultúra szükségképpen átadja helyét a szegénység kultúrájának, ami a tisztasági tabuk tekintetében azt jelenti, hogy az érintett közösségek elveszítik a fertőzéssel szembeni védettségüket, s ez így marad mindaddig, amíg a védekezés civilizált módjára rá nem találunk. Ez az egyik lényeges, hosszú időre kiható különbség a fokozatos illetve fokozatok nélküli átmenetben kialakuló életstratégiák között. Az egyik kisebb feszültségekkel, vagy akár feszültség nélkül zajlik, lépésről lépésre, míg a másik azonnali radikális váltást, igazodást ír elő, hatása ezért sokkoló, nemritkán romboló.

A tudat alatt szunnyadó tabuk időnkénti felbukkanása látszólag megmagyarázhatatlan és bizarr helyzeteket eredményez. A főként higiénés illetve szexuális tilalmak konkrét események kapcsán felmerülő rossz érzések, averziók, tudattalanul rögzült szokások révén adnak hírt magukról.

Az egyik unokahúgom férje sikeres vállalkozó, családijának élet-színvonalát a garzdag cigányokét közelíti. Házuk udvarán beszélgetünk, nem messze tőlünk szivattyú pumbálta egy fűrt kútból a vizet egy mini úszómedencébe. Unokahúgom kiskamasz lánya a kánikulai melegben már nem győzte kívánni, hogy a lassan folydogáló víz megfűtse a pancsolómedencét, s egy panyolattiszta műanyag vödörrel kezdte hordani a vizet a fürdőszobából. Az anyja, amikor ezt meglátta, elsápadt és kitepte a kezéből a vödört, amely felmosóvödör volt, s a körében már vázolt belső tisztaság követelményével ellenkezett, hogy a pancsolómedencét ezzel a vödörrel töltsék fel. Rokonom sohasem hallhatott a tisztasági tabukról, amelyek azon-

ban a jelek szerint egy civilizált, jómódot sugárzó környezetben is virulnsek.

Nemrégiben egy Pest környéki falu zenész cigány közösségénél volt alkalmam megfigyelni egy másik tabu konok továbbélését. A roma lakosság asszimilációja itt igen előrehaladott, a cigánytelepen lakókat leszámítva alig észrevehető a különbség a cigány és nem cigány (zömmel sváb) populáció között. A romák házai is komfortosak, fürdőszobával, angol véccével, mely utóbbi használatát azonban konzervensen mellőzik. Az udvar hátsó sarkában lévő hagyományos, ácsot gödrös véccére járnak, miközben az angol véccé beépítésével látszólag igazodnak a befogadó kultúra normarendszeréhez. Amikor egyikük lakásában jártam, a tulajdonos körölte is, hogy a benti véccét nem használják, nehogy rosszat gondoljak róla... (Tiszavasváron is arról indokolta a polgármester a cigány és magyar gyerekek külön ballagását, hogy a cigány családok új lakásaikból tisztént kiszerelelték a véccét.)

A legbizarrabb azért mégis az volt a számomra, amikor egy szexuális tabu adott hírt magáról váratlanul. A szóban forgó tilalom a férfiak és nők közötti kapcsolatokat tartotta egykor szigorú keretek között, hogy a félreérthető helyzeteknek még a lehetőségét is kizárják. Ez volt az egyik legfőbb záloga a közösségeken belüli feltétlen bizalomnak, szolidaritásnak, a csoportközi kapcsolatoknak, és végzős soron az egyébként dinamikus közösségi struktúra stabilitásának. Egy felnőtt nő a férjén kívül más férfival csak tanúk jelenlétében, nyilvánosan beszélhetett. Ha például egy hivatalos, hímnemű személy jött a házhoz, és a ház asszonya egyedül volt otthon, áthívta a szomszédasszonyt, vagy behívt egy nagyobb gyereket, aki már fel tudta fogni a történeteket. Ha egyikre sem nyílt lehetőség, az ajtónak nyitva kellett maradnia, és a szereplő személyeknek úgy kellett elhelyezkedniük, hogy kívülről mindeketten láthatók legyenek. A rendszerváltást követően még oly kevesen voltak identitásunkat vállaló cigány értelmiségiek, hogy mindannyian személyesen ismertük egymást, s szinte mindig ugyanazokkal az emberekkel találkoztunk a politikai rendezvényeken, értekezleteken. Elkortiban ismerkedtem meg egy cigány asszonymal, aki szociológusi diplomával újságíróként dolgozott. Egy vidéki értekezlet szünetében együtt indultunk kávézni. Az automata egy labirintusszerű berylító mélyén volt: amikor odaértünk, a többiek

számára láthatatlanná váltunk. Ányújtottam az első lehívt kávé az újságíróknak, aki felkiáltott: – Ki innen! –, s kezében a papírhozárral felültem elrohant. Amikor a saját kávémmal utánamentem, már nyugodtan beszélgetett odakint.

A Mátyás tér 12. arculara az ötvenes-hatvanas évekre megváltozott. A zenészek sorra elköltöztek – gondolom, részben azért, mert a szoba-konyhás lakásokból már a polgári létnek inkább megfelelő komfortos lakásokba vándoroltak, részben pedig azért, mert a többségi társadalom szemében akkor már stigmatizált ember volt az, aki a Mátyás téren lakott. (Egy alkalommal már szinte bizonyosnak tűnt, hogy elnyertem egy állást, amikor az állásinterjú végén az illetékes vezető megkérdezte: „Hol lakik?” Válasszomat követően az ajtó becsapódott az orrom előtt.) Az elköltözők helyébe újabb romák érkeztek. Nem emlékszem rá, hogy a házmesteren kívül egyetlen gádsót is láttam volna ebben a házban. Ahogyan gyermekkorom rom közösségeiben, itt sem zárták be az ajtókat soha, akkor sem, ha elmentek otthonról. Nyáron pedig tárva-nyitva volt ajtó-ablak, maradéktalanul bírtak az emberek egymásban. Engem is befogadtak, helyzetem speciális volta ellenére: ekkoriban a VIII. kerületi Ingatlankezelő Vállalat munkatársa voltam.

A környéken gyorsán híre ment, hogy egy roma a házközvetlőség műszaki vezetője, s ennélfogva többnyire nem a hivatalomba jöttek be panaszaiikkal, hanem inkább az utcán, a piacon szólítottak meg, vagy a lakásonon kerestek fel. Ha megálltam valahol, például vásárolni, pillanatok alatt hosszú sor alakult ki előttem, s mivel készülték az esetleges találkozásra, a táskákból, szatyrokból, zsebekből nyomban előkerültek az ügyükkel kapcsolatos dokumentumok. Amikor a Nagyvároos utca egyik házában, amelyet kizárólag romák laktak, felújítottam az összes, katasztrófális állapotban lévő bejárati ajtót, valaki feljelentett a vállalat főrendészénél. Szerencsémre a munka indokoltsága dokumentálva volt, egy betűnyit sem vétettem a rendelet ellen, különben megütköztem volna a bokámat. Sokan nem bírták elviselni, hogy roma lakásokra költöik, és később is rendre érkeztek a névtelen feljelentések, fenyegetések.

Józsefváros roma lakossága a század hetvenes éveire éppúgy kicserélődött, mint az a szintén itt őshonos magyar zsidó, sváb kispolgárság, amely a század első felében még nagy megértésben, szinte szövetségben élt a cigányokkal, amint azt Péliné Nyári Hilda oly hitelesen festi le *Az én kis életem* című szociográfijában. A vidékről a fővárosba tartó migrációs hullámok által felhígított, önmagukban is feszültségekkel terhelt, közösségeknek nem tekintethető csoportosulások jöttek létre ekkorra már mindkét oldalon. A kommunista rendszer nemcsak a romák társadalmát szabta át alaposan, hanem a többségét is.

Az idegengyűlölet elsősorban az afrikaiakkal és ázsiaiakkal szemben nyilvánult meg, az arabokat elfogadták (engem is gyakran arabnak néztek), talán a bőrszín hasonlósága miatt, meg azért is, mert rövid itt-tartózkodás után már perferékül, akcentus nélkül beszélnek magyarul. De lehet, hogy az ok ennél sokkal mélyebben gyökeredzik. Hiszen az arabok életszemlélete, életvitelle is lényegesen közelebb áll a cigányokéhoz, mint az indiaiaké, akiknek az országa állítólag az őshazánk volt.

Egyáltalán: miért volna őshazája – mint ahogy sokan feltelezik – egy örökké vándorló népnek? Valószínű, hogy az „őshazái” arra a pontra helyezik, amin túl ködbe vesznek a cigányok jelenlétére utaló – a múltban visszafelé haladva egyre gyérülő – írásos emlékek. És miért India? A cigány nyelvben fellelhető indiai jövevényszavak legfeljebb azt valószínűsítik, hogy ott is jártak a cigányok. De biztosra vehetjük, hogy őseink nem töltöttek túl sok időt Indiában. Ki látott már aszketikus cigányt? Annál több időt töltöttek Egyiptomban! Az arabokkal való hasonlóságuk már-már antropológiáinak tűnik.

De mi bírhatta rá az örök vándorokat, hogy talán több száz évig is egy helyben maradjanak? Csakis a rabszolgaság.

Egyiptomi fogság!

Bari Károlynak a Le veseski dej (Az erdő anyja) című cigány népmesegyűjteményében olvasható A Szent Isten és Fáraho, a cigányok királya, amely arról szól, hogy a fáraó veri és halálra dolgoztatja a cigányokat.

Egyiptomi fogság... Felöltik bennem egy lehetőség, amely oly fantasztikus, hogy gondolattá sem merem még formálni, amíg felitóm a Bibliát Mózes Második Könyvénel:

„Izrael fiai pedig szaporák valának, szaporodának és sokasodának, és igen-igen elhatármazának, úgy, hogy megrelék velök az ország.” „És szóla Egyiptom királya a héber bábáknak, akik közül az egyiknek Sifra, a másiknak Puá vala neve. És monda: mikoron héber asszonyok körül bábálkodtok, nézzetek a szülöszékre: ha fiú az, azt öljétek meg, ha pedig leány az, hadd éljen.” „A bábák pedig mondának a Fáraónak: mert a héber asszonyok nem olyanok, mint az egyiptombeliek: mert azok életerősek; minekelőtte a bába hozzájuk eljutna, már szülnék.” „Ne adjatok többé polyvát a népnek a téglavetéshez, mint ennek-előtte; hadd menjenek el ök magok és szediének magoknak polyvát.”

Az egyiptomi rabságban sínylődlők tehát vályogvetők voltak... Igen szapora népség... A Sifra, a Puá és a Cippora (Mózes feleségének neve) tősgyökeres cigány női nevek... Lehetséges volna, hogy a Könyv népe mérta és szent könyvébe foglalta a Szó népe történetének egy szomorú fejezetét? A két nép egyébként is különös módon kerülgette egymást a történelemben. Kapcsolatuk felderítése megérme egy misét.

A munkásszállókról sok cigány költözött ebben az időben Józsefvárosba (ötéves helyben lakást vagy munkaviszonyt kellett igazolni, ha lakásigényt nyújtottak be, és a munkásszállón élők bejelentett lakosnak számítottak), de éppúgy a városzelei földkunyhókból, putikból is, valamint vidékről, olyanok, akik korábban a fekete vonatokat megtöltő ingázók voltak. Egy-egy betelepült családot azután gyakran követett a rokonság is. Kezdetét vette Józsefváros bizonyos övezeteinek gettosodása. Nyilvános lett a prostitúció, megjelent a kábítószet, egyre több volt a hajléktalan, a koldus s megkezdődött a bűnözés eszkalációja. (A 20. század közepén induló kényszerasszimiláció következtében cigány gyerekek sokasága lett állami gondozott, közülük kerültek ki a prostituáltak, akik tehát nem családban nőttek fel, következesképpen a cigány családok erkölcsi törvényeit sem ismerhették. Azért mentek éppen a József-

városba ezek az értékvesztett, lecsúszott fiatalok – cigányok és nem cigányok egyaránt! –, mert ebben a kerületben történelme van a prostitúciónak, a nyilvánosházaknak. Ők csupán csatlakoztak egy már meglévő életformához, intézményhez.) És ekkor jelentek meg az önkényes lakásfoglalók is. Akik illegálisan akartak lakáshoz jutni, előbb a VIII. kerületi lakásosztályon kamatoztatták metakommunikációs készségüket: kiszűrték a lefizethető hivatalnokokat, s egy idő után egyes cigányok már iparszerűen foglalkoztak lakás-szerzéssel. Ez persze feltűnt azoknak, akik évekig vártak egy lakás kiutalására, s egyszer csak betelt a pohár.

Az önkényes lakásfoglalás általában úgy történt, hogy egy család beköltözött s be is jelentkezett egy olyan rokonához, aki már Budapesten, többnyire a Józsefvárosban lakott. Ezután felderítették, hol van üresen álló lakás (IKV-s koromból tudom, hogy sok ilyen volt), amit egy alkalmas időpontban feltörték és beköltöztek. Ezután következett a késhegyig menő harc az önkormányzattal, a kilakoltatás – többnyire a televízió nyilvánossága előtt –, majd egy újabb lakás elfoglalása, s azután kezdődött minden előlől. A cigányok kiszorításának e kisipari módszere igen nehézkesnek bizonyult (naiv, fiatal, többnyire értelmiségi aktivisták a kilakoltatottak védelmére keltek, ráadásul a beköltözők többsége sokgyermekes család volt, s egy törvény értelmében kiskorút nem lehet az utcára tenni), ezért a későbbiekben korszerűsítették és nagyüzemivé tették: egész városrészek lebontása és rehabilitációja során cigány családok sokaságát költöztették el – immár teljesen törvényesen – például a Ferencvárosból.

Én magam néhány év alatt végigjártam itt a különféle minőségű lakások számárlejtárját. Előbb – a Mátyás tér 12-ben – egy szobakonyhás lakásban laktam feleségemmel és az ő nagybátyjának családjával. Már útban volt az első gyermekünk, amikor átköltöztünk a Dankó utcába, egy házfelügyelői lakásnak kinevezett helyiségbe, mely valójában egy 1,70 x 4,40-es fülke volt. Berendeztem olcsó bútorokkal, vettem egy használt tévét is, amelyet egyéb hely híján egy konzolos polcra raktunk; s amikor leültem az ágyra, valami csöndes boldogság öntött el. A sok ágyrajárás és albertlet után úgy éreztem, hogy végre a magam ura vagyok. (Ezt a „lakást” kéz-

ról-kézre adták azok az IKV-dolgozók, akiknek épp lakásgondjuk volt. Egyedülállók és fiatal házassok számára biztosított átmenetet a semmiből a valamibe. Akik valaha itt laktak, számon tartották egymást, olyanok voltak, mint egy klub tagjai.) A lakással házfelügyelőség is járt. A házfelügyelőnek a lakbér beszedésén és a lakónyilvántartó-könyv vezetésén túl a ház rendben és tisztán tartása, a kapu nyitása-zárása, valamint a bérbeadóra tartozó javítások elvégzetése is a feladata volt. Ezt a rendkívül rossz állapotban lévő házat már bontásra ítélték, a veszélyelhárításon kívül semmilyen munkát sem volt szabad végezni rajta. A lakók a kiköltöztetésükre vártak, miközben a Baross utca túloldalán nemrég felújított, kettő-nő állapotú házakat bontottak le az új lakótelep kedvéért.

Házunk lakóközössége etnikailag vegyes volt. A többség nemrég költözött ide vidékről. Akadt köztük zenész, gyári munkás, repülőgépszerelő, taxisofer, pincér. Spontán módon valami vezetőféle lettem itt: mindenki tőlem kért tanácsot hivatalos ügyekben, engem kértek fel bírónak is, ha nézeteltérésük támadt egymás közt, és még a házastársi perpatvarok elsimítása is gyakran az én feladatom volt.

1972-ben megszületett az első, majd 73-ban a második fiam is. Már korábban felfedeztem, hogy hátul, az udvar sarkában van egy lezárt, rendkívül elhanyagolt állapotban lévő, üres lakás. Kiadósabb esők után előntötte a víz, viszont nagyobb volt, mint az a fülke, ahol addig laktunk. Az igénylésemet már régen beadtam, így hát csak átmeneti időre kértem – s kaptam meg – ezt a lakást.

S legvégül felertem a jószévtárosi ingatlankínálat csúcsára: kiutaltak számomra egy utcai, kétszoba-komfortos lakást a Szigetvári utcában.

A gyermekkori lakóhelyem, a Petőfi utcai telep felszámolása után létrejött másodlagos cigánytelepen eközben különös változások mentek végbe. Egy generációváltáskor (azt az időpontot tekintem generációváltásnak, amikor egy csoport legidősebb domináns személységei meghalnak és újjak lépnek a helyükre) s minden bizonytalan azzal összhangban az új telep házait lebontották és OTP-hitelből új, kevésbé cigányos házakat építettek a helyükre, amelyek már

alig ütöttek el a falu más utcáinak épületeitől. Egy konszolidáltabb s már kevésbé feltűnő lakóegység jött itt létre. De történt még valami – mintha a cigány térhasználát szelleme követelte volna a júsát. Az új utca ugyanis L-alakú volt, rövidebb szára csatlakozott a falu főutcájához, ez volt a be- és kijárata. Amikor az említett átrendezés-megújulás lezajlott, az L-alak hosszabbik szárának végétől kezdtek kialakítani, kitaposni egy újabb kijáratot a főútra, amittől végül ez a lakóegység egy olyan hagyományos kitérőutas teleppé változott, amely a magyar cigányok egyik legjellemzőbb településformája volt a 20. század közepéig.

Egyre több zenész költözött vidékről a fővárosba, láttam, mint változnak szobafestők, villanyszerelők, asztralosok, kőműves segédmunkások cimbalmosa, brácsosa, bőgőse, sőt prímása. Kényeszerpályámon egyre kevesebb öromben volt részem, szaporodtak munkahelyi konfliktusaim, s nyilvánvalóvá vált, hogy ezen a pályán csak akkor lehetek sikeres, ha őseim kultúráját mindenestül feladom és asszimilálódok, amire azonban képtelen lettem volna. A zenészpálya kezdett úgy lebegni lelki szemeim előtt, mint az egyetlen kitérési lehetőség. Vettem egy olcsó bőgőt a Mária Valéria-telepen, és beiratkoztam egy zeneiskolába. Az ujjaim nehezen álltak kötélnak, de kitartóan gyakoroltam. Közben megcéloltam a Műszaki Egyetem Építészmérnöki Karát is. Két vasat tartottam tehát a tűzben, látszólag boldog családapaként, valójában tele szorongással, mert időközben ráeszméltem, hogy a házasságom elhibázott lépés volt.

Szükségképpen rossz volt ez a házasság, mert kettőnk személyében különböző szellemi-erkölcsi mentalitást képviselő közösségek találkoztak. A mi csoportunkban a feltétlen igazmondás alapozta meg a csoportszolidaritást, s a nálunk alapértéknek számító egyenlőséget ki tudtuk terjeszteni a gádszókra is, akik ezt el is fogadták. A feleségem csoportjában azonban a vállalt alávetettség olyan erős színlelési hajlamot hívott életre, amely idővel a csoporton, sőt a családon belüli kapcsolatokat is megrontotta. Ezért az ő esetükben csoportról tulajdonképpen nem is beszélhetünk. A családtagok is – ha kellett, ha nem – szüntelenül megtrévesztették, becapták egy-

mást. Az anyósom például valósággal bálványozott, s én is kedveltem őt, a primitívsege ellenére. Ezért nagyon meglepődtem, amikor a gyerekektől hallottam: a nagymama arra biztatja őket, hogy ha majd felnőnek, verjenek meg engem...

A feleségem családjában mindenki notóriusan hazudott. Ez volt a családjuk legfőbb jellemzője. Akkor is hazudtak, ha semmi szükség sem volt rá (de persze akkor is, ha volt). S ez engem duplán irritált, mivel az én családomat éppen a feltétlen igazmondás jellemzte.

A két gyerekkel kezdetben nagyon jó volt a kapcsolatom, minden szabad időmet velük töltöttem, és ők is szerettek engem. De azután beindult az aknamunka, s fokozatosan eltávolították tőlem a fiamat. (Az elsőt gyorsabban, mert mint elsőszülött, ő volt a kedvencük, a második tovább ragaszkodott hozzám.) És hiába kapálództam, próbálkoztam, az anyjuk befolyása érvényesült, szellemi és erkölcsi téren egyaránt. A tanulást sem tudtam megszerettetni velük (különösen az idősebbel nem), holott okos gyerek volt mindkettő. Mivel anyai ágon csaknem minden rokonuk analfabéta vagy félanalfabéta, azt hiszem, valami tudat alatti imitálási kényszer hatott rájuk. Szóba sem jöhetett, hogy második generációs értelmiségi válják belőlük.

Házasságom kudarcát részben a gyerekek miatt igyekeztem még magam elől is eltitkolni, részben pedig azért, mert ez a rokoni kapcsolat segített a zenésztársadalom tagjává válnom. Az elfojtott és állandósult feszültség természetesen megtámadta az egészségemet: fájdalmas nyombélfekélyem miatt mindennap, késő este megjelentem a körzeti orvosi ügyeleten, ahol Steralgin és Seduxen injekciót kaptam. Az orvos átlátott a szitán, s időnként meg is jegyezte: – Rácz úr, rossz vége lesz, ha nem mászik ki ebből a slamasztikából!

A feleségem és az anyósom nemcsak állandóan hazudtak nekem, hanem meg is loptak. Egy alkalommal egy vőlegényben lévő kollégám rám bízta megtakarított pénzét, amit én otthon egy fémkazettába zártam. Amikor a családom rágni kezdte a fülemet, hogy lopjuk el a pénzt, gyorsan visszaadtam kollégámnak a rám bízott összeget, mert tartottam tőle, hogy családtagjaim a távollétemben feltörték a kazettát.

Amikor a gyerekek tizenkét-tizenhárom évesek lettek, egyszer csak úgy éreztem, hogy nem bírom tovább: elváltam és elköltöztem. De a fiam a megrázkódtatástól cukorbeteg lettek, így hát visszamentem hozzájuk, másodsor is elvettem az anyjukat, és tovább jártam esténként az orvosi rendelőbe.

Egyre több időt töltöttem romák társaságában. Gyakran meghívtam ebédre fiatal, vidékről jött muzsikásokat, néha egész bandákat: nekik jól jött az ebéd, nekem meg a gyakorlás, a házi muzsikálás.

A tudatalatim már erősen berzenkedhetett a műszaki pálya ellen, amelybe a körülmények kényszerítettek, mert amikor már túl voltam az egyetemi írásbeli felvételi vizsgán s indultam a szóbelire, egy olyasfajta „véletlen” találkozástól kapott gellert műszaki kényszerpályám, ami nyilvánvalóan nem volt véletlen: a Nagyfüvaros utcán baktattam éppen, amikor szembejött velem Rátkai tanár úr, a bőgőtanárom. – Épp magához indultam – mondta. – Gyakorolhatnánk egy órát. Ráér? – Rá – válaszoltam habozás nélkül.

[Az első bőgőtanárom valójában Surgei volt, gyermekkoromban környékünk legjobb bőgőse. Egy közeli, úgy tőlünk hat kilométerre lévő faluból járt hozzánk, az erdőn át azon a gyalogúton, amelyet mi is rendszeresen használtunk. Szezonban minden hétvégén volt muzsikálás, ezért nem lett volna célszerű a bőgőt minden alkalommal hoznia-vinnie. Orthagyta hát nálunk, s hangszere a szobánk sarkában várt rá. Ez volt az első bőgő, amit pengerni kezdtem titokban, de Surgei nem haragudott érte, sőt be is mutatott néhány nőtát és elmagyarázta az akkordfűzés szabályait, amelyekről csak később, már gyakorló zenészként tudtam meg, hogy a magyar nóta és a csárdás hangzásvilágának alapelvei. Azt is tőle hallottam először, hogy a basszus akkor tölti be jól a funkcióját, ha csak a hiánya tűnik fel a hallgatónak. Surgei mindig elegáns volt, szabatos beszédű, kiegyensúlyozott és derűs: látszott, hogy jól érzi magát a bőrében. Ő volt az első, aki a nagyapám mellett példát adott nekem polgárságból. Nem volt órája, mégis mindig mindenhová időben érkezett. Csak jóval később döbbentem rá, amikor Budapesten találko-

tam ismét egy igazi roma polgárral, hogy a pontosságának milyen rendkívüli, önmagán túlmutató jelentősége van a romák polgárosodásában.

Az illető egy híres zenészdinasztia leszármazottja. Kezdetben ő maga is zenészként járta a világot, majd egy hirtelen ötlettől indítatva – hogy a külföldi turnék során kitöltse valamivel a nappali üres órákat – fényképezni kezdett. Kiderült, hogy rendkívüli tehetsége van a fotózáshoz, már több albuma megjelent, kiállítása is volt; névjegyén ez áll: nappal fotós, este zenész. A pesti romákat bemutató fotóalbumába rólam is készített felvételeket. A megbeszélte időben másodpercnyi pontossággal érkezett, s mintha maga is átérezte volna ennek jelentőségét, nyomatékosan, már-már büszkén megkérdezte: „Na, mit szólna, milyen pontos vagyok?”]

Ezután már minden szabad energiámat a bógótanulásba fektettem, s lassan képesnek éreztem magam rá, hogy kilépjek a nyilvánosság elé: kiegészítőnek jelentkeztem az Országos Szórákkozatőzenei Központ közvetítőirodáján. Háromévi tanulás és gyakorlás után, már közel a negyvenhez levizsgáztam, s kaptam egy „C” kategóriás előadóművészi működési engedélyt, amellyel a vendéglátóipar második-harmadik vonalában dolgozhattam, illetve az első vonalban is, kiegészítőként, azaz „repülőzenekar”. (A „repülőzenekar” a szűnnapokon helyettesítette a stabil zenekarokat, minden nap egy másikat – innen az elnevezés.)

Zenész lettem: részem lehetett az új harmóniaszerkezet teremtette katarziszban. Ez a megújult cigányzene a formai elemeket tekintve magyar népzene volt, tartalma azonban már a roma lélek mélyéről fakadt. Intenzívebbek lettek a zenésztársakkal való együttléteim, kerestük egymás társaságát, és egymás iránti szeretetünk kisugárzott a környezetünkre is. Visszatért hozzánk a *kollektív jóérzés*, és ez felülírta egyéni nyavalyáinkat, az enyémeiket is. (És a muzsikuss életforma is sokkal jobban megfelelt roma világképemnek: nem gondoltunk a holnapra, a borraváló, a „rodázás” volt az igazi jövedelmünk, a hivatalos fizetés nem számított, hiszen előfordult, hogy egy este többet rodáztunk az egyhavi fizetésünknél. Tökéletesen szabadok voltunk.)

Részesévé váltam a muzsikussok közt ekkoriban megnyilvánuló érzelmi tobzódásnak, a szétáradó, tárgy nélküli szeretetnek. Volt ebben a tobzódásban valami szomorú, fájdalmas is. Nem mintha éztünk volna, hogy hamarosan véget ér aranyéletünk – nem, azt hittük, örökké tart majd. De valami feloldhatatlan feszültség munkált sokunk lelkében, amely meggátolta, hogy örömmünk maradéktalan legyen. Talán kultúránk dinamikája próbálta szétfeszíteni ezt a statikusnak ígértkező rendszert. A flamencónak van egy irányzata, amelyben szintén egy ilyen feloldhatatlannak tűnő feszültség a domináns motívum. A mi lappangó szomorúságunk oka is talán a régmúltban rejtőzik. Talán egy valaha volt súlyos trauma okozza, amely spanyol rokonainknál egy zenei motívumban, nálunk pedig egy mentális devianciában ölt testet. Ez lehet a mi rejtett történelmi örökségünk.

A nyolcvanas évek elején kezdődött a hanyatlás, s a rendszer-váltással nagyjából egy időben vált teljessé. Előbb a zenekarok létszámát kezdték csökkenteni – egy idő után általános lett a három-négy tagú zenekar –, majd elterjedt a hegedű-cimbalom összeállítás, a hegedű-zongora analógiájára. Végül teljesen megszűnt a zenei szolgálatás a vendéglátóhelyeken. A cigányzene iránti kereslet nemcsak irthon, hanem külföldön is rohamosan csökkent, előrevetítve a tömeges munkanélküliség rémképét.

Az új helyzet a negyvenes évekbelire emlékeztetett, azzal a nagy különbséggel, hogy a roma zenészeket foglalkoztató folklor együtttesek is megszűntek vagy átalakultak más, cigányzenét már nem igénylő képződményekké. Ebben döntő szerepe volt az ez idő tájt feltámadó kemény, városi, műparaszti nacionalizmusnak is, amely már a cigányzenét sem volt képes elviselni, hiába volt ez a zene egyszersmind magyar muzsika is.

Amikor a hanyatlás már érzékelhetővé vált, úgy gondoltam, nincs jogom elvenni a helyet azoktól, akiknek más megélhetési lehetőségük nincsen: visszatértem az eredeti szakmámhoz. Nehéz döntés volt, mert nagyon szerettem muzsikálni, s kollégáim állítása szerint is épp ekkorra érett be a zenei tudásom.

Mély nyomot hagytak bennem azok a csodálatos élmények, amelyekben zenészként részem volt. Már nem akartam asszimi-

lálódni. Bárhová kerültem ezután, bármilyen gádzsó környezetbe, kívülállásom határozott és erőteljes volt – ami persze nem javított a többségi társadalomban betöltött pozíciómon.

*

1988 nyarán disszidáltam. A zene eltrúnt az életemből, családi életem elvisehelhetetlen volt. Úgy terveztem, hogy egzisztenciát teremtek magamnak valahol Nyugaton, s azután magamhoz veszem a két fiamat. (Az ismeretségi körömben volt ilyenre példa: egy zenész vitette maga után a két gyermekét Amerikába.)

A Bécs melletti Traiskirchenbe indultam, ahol az egykori apáca-kolostorból laktanyává alakított épületkomplexumban menekült-tábor működött.

Busszal utaztam, s nem vittem magammal semmit. Nyár lévén csak egy rövid újú ing, nadrág és szandál volt rajtam. Amint megérkeztem, olyan fotót készítettek rólam, mint a bűnözőkről: szemből és oldalnézetből. Ujlenyomatot vettek, fölvették az adataimat, azután fölvezettek a magyar férfiak szobájába. (Külön voltak a nők, külön a férfiak, és nációként is elkülönítették a menekülteket; úgy emlékszem, a sok magyaron kívül románok, csehek, lengyelek is szép számmal voltak.) Negyvenen-ötvenen lehetünk abban a szobában, emeletes vaságyakon aludtunk, s egy széles, hosszú folyosón sétálhattunk, de az úgynevezett „interjúig” senki sem hagyhatta el a tábor. Az interjún döntöttek el, hogy menekülnek nyilvánítanak-e valakit vagy sem. Ha igen, választhatott célországot, ha nem, akkor vagy tüstént hazaindult, vagy fellebbezett, de az újabb döntésig a táborban kellett maradnia, bezárva.

Egyheti várakozás után hangosbemondón mondták a nevet, s németül és magyarul felszólítottak, hogy menjék interjúra a 16-os szobába. Egyetlen ember ült csak a helyiségben, egy magyar anyanyelvű férfi, aki előbb lecígányozott, azután durván lehordott: – Mit képzelsz magad? A családját otthagya, mi meg befogadjuk?

Elmondtam a történetemet, ő meg gépelt, majd átnyújtotta aláírásra a német nyelvű szöveget. Nem értettem belőle egy szót sem, de aláírtam. Másnap egy bizottság elé idézték mindazokat, akiket

az előző napon „meginterjúvoltak”, és kihirdették az eredményt. Engem elutasítottak. Nem fellebbeztem – másnap hazaindultam. HEV-vel mentem be Bécsbe, de a buszon csak a határig tudtam jegyet váltani, mert nem volt több schillingem. Kértem a sofőrt, hadd váltsak a határtól Pestig forintért jegyet (mert – talán valami előéretnek engedve – forintot még jócskán tartottam magamnál), de ő megmakacsolta magát, s a határnál leszállított. Átgyalogoltam a hegyeshalmi vasútállomásra, s vonattal utaztam haza.

E tragikomikus elszakadási kísérlet után megint a családi farkasveremben találtam magam. De a házasságom már nem tartott soká. Rájöttem, hogy a felelősem megcsal, s ezzel betelt a pohár. Másodszor is elváltam.

Véletlenül éppen a rendszerváltás fordulónapján, 1989. június 16-án zárult le végleg életemnek ez a keserű szakasza. Duplán volt okom az ünneplésre.

Az a kisszámú roma értelmiségi, aki ekkor lelkesen vetette bele magát a politizálásba, abban a hitben, hogy a cigányság számára is megváltást hoz a demokrácia, azt remélte, hogy a roma érdekek érvényesítésének a zászlóvivője lehet. A megváltás elmaradt és zászlóvivők sem lehetünk. Több okból sem. Ez a lelkes csapat ugyanis már átesett azon az erőteljes asszimilációs hatáson, amit az iskolazás jelent. A cigányok hatalmas tömegétől eltérően mi már az írástudók nyelvén beszéltünk, gondolkodtunk. Ráadásul a bennünket tanácsokkal ellátó liberális értelmiség szinte semmit sem tudott a cigányokról, s így azt hitte – s ma is azt hiszi –, hogy az európai demokráciákban bevált intézményi struktúrák a mi esetünkben is alkalmazhatók. E tévhit közvetlen következménye a kisebbségi önkormányzatok ezer sebből vérző rendszere, illetve azok a cigány- és romaprogramok, amelyek bár kultúránk megőrzésének, érdekeink védelmének szándékát deklarálják, valójában az asszimilációt szolgálják, vagy sok esetben még azt sem.

Minden bizomnyal nem csak az egyes emberek, hanem egész népek is csupán úgy juthatnak el a lelki harmóniához, ha a három „látomás”, amilyennek önmagát látja, amilyen lenni szeretne és amilyennek má-

sok látják, dinamikus egységet képez, vagyis a személyiséget sem a stagnálás, sem a szétrobbanás veszélye nem fenyegeti.

A roma népnek abban a képes értékű kiáltságában van része, hogy egyszerre fenyegeti mindkét veszély. A permanens kisebbségi lét következményeként lassan mi is a kívülálló szemével kezdjük nézni önmagunkat (vagyis két látomás fedésbe került), s ennélfogva természetesen vágyaink helyébe is (hogy milyenek szeretnénk lenni) külsődleges elvárások furakodtak, többnyire úgy, hogy a helycserét mi magunk sem vertük észre. Mindemnek tetejébe a kívülálló általi megítélésünk a megfelelő ismeretek hiányában hamis, a cigányság pedig az önismeret hiányában képtelen a korrekcióra.

Kulturánk kimulófélben van, s annak a másik, megfoghatatlan vallásnak, ami készül helyette, semmi köze a valódi roma kultúrához: egy hagyomány nélküli, az új keletű negatív és pozitív – többnyire ismerethiányon alapuló – minősítésekből, stereotípiákból összeálló konstrukció.

Ki kérdez? Ki válaszol? Ki minősít? Egyelőre sajnos a kérdések, a válaszok és a minősítések szinte kivétel nélkül a domináns kultúra határain belül maradnak, még akkor is, ha a roma kisebbség besimult tagjai beszélnek, hiszen őket minden megnyilatkozásukban a stigmától való szabadulás vágya vezérli. Többnyire már nem emlékeznek a csoportidentitást (más népeknél ez a nemzeti identitás) megalapozó közös akciókra, tudatállapotuk teljes körűen nélkülözi a csoportnényeket, identitásuk válságban van.

A nyolcvanas évek végén megalakult rendszerváltó pártok egyike nyíltan deklarálta a roma kisebbség iránti elkötelezettségét és segítő szándékát. Mivel ilyen még nem volt a világtörténelemben, hogy tudniillik egy politikai erő nyíltan vállalja a romák ügyének, érdekeinek képviselőjét, a deklaráció újdonsága és – tegyük hozzá – profizmusa nagy hatással volt mindenkire. Rám is. Nyomban fölkerestem a párt kerületi szervezetét és beléptem.

Meglepetéssel tapasztaltam azonban, hogy a romák iránti elkötelezettséget hirdető SZDSZ jósefefárosi szervezetének én vagyok az egyetlen roma származású tagja. Azt is visszatetszőnek találtam, hogy az összejöveleken élesen elkülönültek egymástól azok, akik

beszélnek, és azok, akik hallgatnak. Amikor pedig váratlanul megjelent köztünk valaki, akit addig sohasem látrunk és közölte, hogy ő lesz az országgyűlési képviselőnk (és valóban ő is lett...), kiléptem az SZDSZ-ből.

A Phralipe (Testvériség) Független Cigány Szervezet volt politikai ténykedésem következő színtere. A szervezet munkája az ELTE Szerb utcai tanácstermében vette kezdetét, egy tökéletesen megrendezett közgyűléssel. Ez a közgyűlés már önmagában – a tartalmától függetlenül is – olyan volt, mint egy politikai deklaráció: „Itt vagyunk! Mi is tudunk ilyet csinálni!” Azt hiszem, ez tette rám a legnagyobb hatást. Büszke voltam és elégedett, amit még fokozott annak a sok szimpatikus kinézettű, fiatal értelmiséginek a látványra, akik a padsorokban helyet foglaltak. Ám, nagy keserűségemre, ennek a rokonszenves társaságnak csakhamar minden tagja eltűnt a Phralipéből. Úgy látszik,ők azonnal felismerték azt, amire én csak később jöttem rá, hogy tudniillik itt is csak a hatalomért folyik a küzdelem.

Az viszont jó volt, hogy azonnal konkrét feladatot kaptam: az Autonómia Alapítvány csenyétéi munkahelyteremtő akciójában vehettem részt. Az akció azonban kudarcba fulladt, mert az esz-közökre és képzésre kapott pénzből élelmiszert vásároltak az éhező romák.

A következő autonómiás feladatom Hejőpapira, egy Mezőkövesdhez közeli kis faluba vitt. A falutól körülbelül öt-hatszáz méterre volt a cigánytelep, a személtrelep tözsomszédságában, teljesen szeparáltan, még földút sem vezetett odáig. Deszkákból, kátrány-papírból, bádoglemezekből és némi kőből, vályogból összeeszkábjált kunyhók sorakoztak szorosan egymás mellett. Mindez 1990-ben, Európa közepén.

A telepen élő cigányok a Phralipe és az Autonómia Alapítvány segítségével béreltek az önkormányzattól egy hektár termőföldet, vásároltak vetőmagot, a parcella szélén kutat fúrattak a locsoláshoz, s azután igazi jó gazda módjára művelték, gondozták ezt a kis földdarabot. Csak olyasmit vetettek, amiből az egész közösség szükségletét kielégítő termést várhattak: répát, paprikát, paradicsomot, káposztát, uborkát. De burgonyát például nem, mert ah-

hoz kicsi volt a terület. Felemelő érzés volt látni az eredményét annak a szorgalomnak, lelkiismeretes munkának, amely a többségi társadalom előítéletes gondolkodása szerint a romákra nem jellemző. Szerettem volna elérni, hogy a támogatást terjesszék ki egy nagyobb földterületre és újabb eszközökre is, de nem jártam sikerrel. Az Autonómia ugyanis csak a vállalkozások elindításához szükséges, úgynevezett gyutacspénzt adott egyes közösségeknek, ami azonban sem Csenyétén, sem Hejőpápin nem hozta meg az áhított eredményt. Hejőpápin az önkormányzat a következő évben a bérleti jogot is visszavonta.

Második feleségemmel, aki filosz, irodalmár, a Phralipe központjában ismerkedtem meg, teljesen véletlenül.

Egy tartós, szeretetteljes kapcsolat kialakulásának nagyobb részben mélyen fekvő, megmagyarázhatatlan okai vannak, de vannak azért megmagyarázhatók is. Bár az előbbieket a lényegesebbek, érthető módon csak az utóbbiakról tudok számot adni, s közülük is csak néhányról. Azt hiszem, az egyik ilyen ok az, hogy a második feleségem bizonyos értelemben éppúgy „szigetember”, mint én, s éppúgy csak felhőtt korában szerzett tudomást valódi származásáról. Ahogyan én évtizedeken át abban a tudatban éltem, hogy szintisza magyar cigány vagyok, s – amint arról szóltam is – neveltetésem okán volt némi fenntartásom az oláh cigányokkal szemben, a feleségem szintisza keresztény úrlánynak hitte magát, míg nem fény derült a szülei által féltve őrzött titokra, hogy tudhillik részben zsidó származású. E felismerés természetesen némi identitás zavart okozott. Zsidók közt goj, gojok közt zsidó; s elsősorban ennek köszönhetően az irodalmi pályafutása leginkább egy partira vetett hal vergődéséhez hasonlítható. Barátait, szerelmeit nem úgy választotta, ahogyan az általában szokás, vagyis egy bizonyos, jól körülhatárolható csoporton belül, hanem valami rejtett, lényegi rokonérzéstől indítva, aminek következtében egyes barátaival egy mástól fényévnyi távolságra helyezkednek el a társadalmi palettán. Két legjobb barátja (sajnos már mindkettő meghalt) egy zsidó szinkrontolmácsnő volt és egy katonatiszt, aki balmazújvárosi parasztyerekből lett némi gyorralpalással – és rendkívüli intelligen-

ciával – hadtörténész. Ezek a barátok egymással nemigen tudtak szót érteni (ehhez a feleségem mint közvetítő közeg is kevés volt), viszont engem azonnal, feltétel nélkül elfogadtak, s nekem is őszinte, jó barátaim lettek. Feleségem ismerősei körében külön kaszort képeztek a rózsadombi liberálisok, akiknek a lakásában sem előttem, sem utánam nem fordult meg cigány. Esméikhez híven igen előzékenyen fogadtak, s lapangó előítéleteik csupán néhány óvó intelemben törtek a felszínre („Kulcsot azért ne adj!”, „Nem kell összeköltözni!”, „Fölösleges összeházasodni!”). A legjobb barátoktól eltekintve senki sem hitte, hogy kapcsolatunk tartós lesz. Már tíz éve házasok voltunk, amikor egy régi ismerősünk, egy újabb költözésünk hírére, rátelefonált a feleségemre: „Szémentetek?”

Míg feleségem ismerőseinek többsége passzívan várta és az időre bízta, hogy kapcsolatunk kifújjon, az én rokonaimnak, ismerőseimnek egy része tett is érte, hogy így legyen; másik része pedig – a nőgrádi rokonság – csak tanácsalannul állt az eset előtt, s elképzelése sem volt, hogyan kell kezelni egy gádzsó rokont.

Egykori anyósom levelet írt (pontosabban íratott, hiszen analfabéta volt) új (akkor még) élettársamnak, hogy jóindulatúan figyelmeztesse, miszerint én kiforgattam őt, a védtelen öregasszonyt minden vagyonából, s ha nem vigyáz, így jár majd ő is. Volt feleségem és az anyja kudarcként élte át a válásunkat, s ezért igyekeztek – sőt a volt feleségem még ma is igyekszik – bosszút állni, részben közvetlenül, részben a faimon keresztül. (Amikor a második feleségemmel készültünk összeházasodni, kiderült, hogy bár a bíróság már kimondta az előző házasságom megszűnését, egy bírósági hivatalnok elmulasztotta közölni ezt a tényt a Népeség-nyilvántartóval, így változatlanul házasanak minősültem. Háromszor kellett bemennem a bíróságra, míg végre kézhez kaptam a végzés másolatát, mert az első két alkalommal az illetékes hivatalnoknő, mit tesz isten, rosszpapírt adott... Talán üldözési mániának tűnik, de biztos vagyok benne, hogy a „nehézkés ügyintézés” az első feleségem műve volt.) A faimat, bár már majdnem felhőttek voltak, alaposan megviselte a második válásunk is. Rövid időre egyik is, másik is elköltözött az anyjától. Ráadásul éppen ekkoriban kellett friss szakmunkás-bizonyítvánnyal állást is találniuk (az idősebb műszerész, a

fiatalabb autószerelő), ami közvetlenül a rendszerváltás után nem volt könnyű. Végül a Dankó utcai autójavító szerviznél sikerült elhelyezkedniük, ahol én is rendszeresen javítottam a kocsimat. Éreztem a ragaszkodásukat: gyakran bejártak hozzám a Phralipe Tavaszmező utcai irodájába.

A Phralipe élén a politikában meglepő otthonossággal mozgó értelmiségi csapat állt, akiket az már nem érdekelte, hogy mi történik Csenyétén vagy Hejőpapin. Én viszont akkor még a szabad szólas tilalma okozta görcscsel küszködtem. Szívesen mozogtam az emberek között, de nyilvánosan nem tudtam megszólalni. (Egyszer a Közgazdaságtudományi Egyetem Rajk László Szakkollégiumán kellett volna előadást tartanom a roma vállalkozások lehetőségeiről, de belesültem a beszédembe. Pontosabban egyetlen szót sem tudtam kinyögni. Pedig lett volna mondanivalóm.)

A liberális értelmiség ismert alakjai voltak a segítők, instruktoraink. Rendszeresen meglátogattak bennünket, sokat beszélgettünk, pontosabban ők beszéltek. Egyikük – a jó nevű városzociológus – egy, az Erkel színházról a Baross utcáig terjedő cigány vigalmi negyed kész tervével járt körbe, amely végül a temető közelségén bukkot el. Néhány évvel később ugyanez a szociológus arra vonatkozóan fogalmazott meg javaslatot, hogy milyen építési és városrendezési megoldásokkal lehet eltávolítani a kerületből a cigányokat.

Zajlott a kisebbségi törvény előkészítése, és ezzel párhuzamosan a cigányverések, sőt gyilkosságok is. (Ekkoriban történt, hogy Ferencváros stadionjában az idősebb fiamat és néhány barátját a nyugodtan szemlélődő rendőrök szeme láttára verték meg a szurkolók.) A putnoki L. Zoli a diszkrimináció elleni tiltakozásul lemondott magyar állampolgárságáról. Peldáját közben követték a városban, de lemondásukat a hatóság nem fogadta el.

*A diszkrimináció sűrűn szövött hálójával kell szembeütnünk, mi-
közben a mértékadó személyiségek – politikusok, tisztviselők, szak-
értők – kivétel nélkül egyenlő jogokról, toleranciáról, esélyegyenlőség-
ről papolnak. Időnként olyan benyomása támadhat a szemlélőnek,
hogy a mértékadó személyiségek némelyike érdekelte a helyzet fern-*

tartásában. („Mennyire utálja a cigányokat?” – teszi fel a kérdést a közismert szakértő egy kérdésőven, majd ezt visszhangozza a kormány illetékes cigányügyi hivatala is.)

Valahányszor egy bizonyosfajta eseményről, diszkriminációról ad hírt a sajtó, mielőtt a tudósításból ez direkt úton kiderülne, már tudom, hogy roma, vagy mondjuk inkább így: cigány az érintett, a sértett, az áldozat.

Ami az egyik kultúrában evidencia, az a másikban konfliktusforrás. Ez Magyarországon különösen a rendszerváltást követő évek rendőri akcióiban vált nyilvánvalóvá. Ha lennének cigány rendőrök, akik tisztában vannak a roma törvényekkel, szokásokkal, tudnák például, hogy a veszélyeztetett roma férfi mindig a saját közösségében talál menedéket, s azt is tudnák, miként lehet a gyanúsítottal is, a családdal is szót érteni – kommandósok bevonása nélkül...

A kelet-európai apartheid rendszerre nem olyan drasztikus és látványos, mint az amerikai és a dél-afrikai volt, de legalább olyan masszív és sokkal képmutatóbb. Míg ugyanis ott az apartheidnek megvoltak a hivatalos, olykor törvényekkel szabályozott formái – Dél-Afrikában például az állami politika része volt a négerek üldözése, elkülönítése, irtása, Amerikában a fekete gyerek a törvény értelmében nem mehetett a fehérre iskolájába –, nálunk hivatalosan tilos a diszkrimináció. De például náci szervezeteket alakítani nem tilos (lásd: Magyar Gárda), s a fasiszta demonstrációk sem tilosak, ezért járnak hozzánk Nyugat-Európából is a náciik masírozni.

A bírósági ítéletekből és egyéb jelekből arra kellett következtetnünk, hogy összetársadalmi jóváhagyással zajlik a cigányüldözés. Félni kezdtünk. Valami nagyon elromlott.

Évek óta töröm azon a fejem, hogy vajon miért különböznek olyan elementárisan a cigány lét minden más kisebbségi lététől. Mivel a rasszjegyek, a többségétől eltérő életvitel és mentalitás nem kizárólagosan cigány sajátosság, egy darabig arra hajlottam, hogy a különbség az anyaország hiányával magyarázható.

Ám ez a – kétségkívül ritka – jellemző valahogy nem bizonyult elégségesnek egy olyan fajta kirekesztettség magyarázatul, amely a

macska-egér harcot is kizárja: más – rasszjegyeket is viselő – kisebb-ségeket időnként üldöznek, sőt tűzzel-vassal irtanak, majd jön a nagy számom-bánom, a kárpótlás, míg csak az „össznép” meg nem csö-mörlik a bűnbánattól, s akkor kezdődik minden előlről. A cigányokat viszont üldözik, azután megint üldözik, és az üldöztetés viharát nem szakítgatják meg napfényes időszakok. Ilyen masszív és permanens kirekesztettséget nem idézhetnek elő „rossz emberek”, még rossz em-berek tömege sem. Mindinkább úgy éreztem, hogy kiváltságunk oka magában a kultúránkban keresendő. Az intoleránsak, a másságot nehezen tűnők csak reagálnak erre a tünnető kiválállásra, mégkorra a másság fokával arányosan, vagyis igen hevesen.

Miért nem vagyunk mi sehol a világon más népek partnerei, tár-sadalmi-szellemi játszótársai? A sok töprengés után egyszer csak vil-lámként hasított belém a felismerés: mi nem a földosztásból, a kárpót-lásból, a kulturálódásból maradtunk ki, hanem a világtörténelemből! Hegel Világszellemének számnyuhanása bennünket nem érintett meg. Miközben a Karmester inésére szépen, rendre követték egymást a társadalmi formációk, az ősközösséget a rabszolgaartó társadalom, azt a feudalizmus, majd a kapitalizmus és a szocializmus, a cigányok megálltak az ősközösségi társadalom nemzetiégi fokán.

Pedig nem egy isten háta mögötti szigeten, későn felfedezett konti-nensen rejtőztek, hanem fejlett civilizációkon vomultak át végtelenbe vesző vándorútjuk során. A Világszellemnek tehát bőségesen sok al-kalma nyíltott volna bofon legyinteni őket – minthíába: a cigányok sem arra nem éreztek ingerenciát, hogy egy mesterségesen körülke-rtett földterületet kiképzésnek használják és államot alapítsanak, sem mindarra, ami ebből követhet. S ami még furcsább: ennek ellenére fennmaradtak, unikumként, egy ősi létforma és létszemlélet memen-tójaként.

Miért vált el az utunk a többségtől? Ki tudja? Miért döntött úgy hajdanán néhány emlős, hogy inkább visszamegy a vízbe (s lett belőle minden agresszióvitástól mentes bálna, delfin), s más emlősök miért maradtak a szárazon (s lett belőlük a földi világ egyetlen öncéján is agresszív lény: az ember)? Minden bizonytalansággal vagy egy véletlen mutáció által létrehozott programról van szó, vagy a Nagy Kísérlete-zőnek egy cseppet sem véletlen döntéséről.

A cigány lét az emberiség létének egy alternatívája. Így is történhe-tett volna... Mindaz, amit a cigányság társadalmi, politikai és kultu-rális kirekesztettségének okául szoktak (szoktunk) felhozni – okozat. Azért nem vesszünk részt abban a színdarabban, amit az egész világ játszik, mert mi egy másik darab szereplői vagyunk.

1990 őszén más roma szervezetek kezdeményezésére megalakult a Roma Parlament. Jó néhányan éjt nappallá téve dolgoztunk az előkészítésben, majd jött az alakuló kongresszus, a köztársasági el-nök jelenlétében, nagy zenei körítéssel. A Phralipe alakuló ülésé-hez hasonló, jól megszervezett közgyűlés volt ez is. Kiderült, hogy a Phralipe vezékarának szélesebb körben sincs alternatívája: ez a csapat szolgáltatotta a Roma Parlament vezetőségét is... Ráadásul egyre érzékelhetőbbé váltak az oláh cigányok és magyar cigányok közti, etnikai háttérű feszültségek, amelyekkel annyira nem tud-tunk mit kezdeni, hogy inkább hallgattunk róluk.

Jól emlékszem magam is néhány kínos helyzetre, amelyeket könnyű lenne bagatellizálni, de nem lehet, mert nagyon súlyos konfliktusok rejtőztek a felszínen megmutatkozó zavar és feszélye-zettség mélyén. Egyszer például, amikor egy országos roma rendez-vényen beléptem a terembe, azt láttam, hogy a magyar cigányok a terem egyik végében gyülekeznek, az oláh cigányok meg a másik végében. És nekem mindkét csoportban voltak ismerőseim. A fe-zültség tapintható volt. Gyorsan el kellett döntenem, hová álljak, s úgy döntöttem, hogy az oláh cigányok közé megyek, mert ezzel a kis „keveredéssel” talán sikerül mérsékelnem a feszültséget. Egy másik alkalommal én voltam a feszültség gerjesztője: meglehetősen súlyos baklövést követtem el ugyanis. A Józsefvárosban lakó ro-mungro barátaim, volt zenész kollégáim meghívtak egy politikai-kulturális rendezvényre a Kőfaragó utcai művelődési házba. A hi-vatalos program kezdetéig az előtérben beszélgettünk, ahol egyszer csak feltűnt Kovács József, a jó nevű cigány költő. (A cigány köl-tők érdekes módon szinte kivétel nélkül oláh cigányok.) És nekem kicsúszott a számon: – Te hogy kerülsz ide?

Tudom, hogy nagyon megbántottam, szeretnék tőle bocsánatot kérni, de nem találkoztunk azóta.

E tekintetben külföldön is volt egy – többszörösen – furcsa kalandom. Az Európai Radikális Párt tagtoborzást tartott a magyarországi cigányok közt, s ennek során meghívtak a párt római kongresszusára, sőt megkérték, hogy tartsak előadást a magyarországi cigányok helyzetéről, mert ez rendkívüli mód érdeklí a Radikális Pártot. (Mint utóbb kiderült, egyáltalán nem érdekelte; kizárólag az európai föderalizáció, az eszperantó nyelv és bizonyos kábítószerek legalizálása állt érdeklődésének homlokterében.) Az utazásnak mégis volt hozadéka, azon kívül is, hogy megcsodálhattam többek közt a Pantheon ma is műszaki bravúrnak számító, zárókő nélküli gömbkúpuláját, és a *Pietát* – amely számomra minden műalkotás legszebbike –, valamint eltűnődhettem azon a furcaságon, hogy a Forum Romanum (olaszul Foro Romano) cigányul annyit tesz: cigány város... Megismerkedtem két külföldi roma küldöttel, akikkel szót tudtam érteni, még ha anyanyelvünk nem is volt azonos. Az egyik egy bukaresti ékszerész volt (csandrtári), akit a kongresszus egyáltalán nem érdekelt, viszont a mindig nála lévő táskájával rendszeresen bejárt a városba, mint mondta, „szerencsét próbálni”. Névjegyén egy piramis volt látható – eltökélten hitt az egyiptomi őshazában, valamint abban, hogy Jézus, Szűz Mária, Mária Magdolna és Szent József is cigány volt. Néhány hónappal később a sajától értesültem róla, hogy hazájában cigány királlyá koronázták. A másik roma küldött Prágából érkezett; ő oláh cigány volt, aki előbb csak tartózkodóan viselkedett, majd az egyre fokozódó ellen-szenve végleg eltávolította tőlünk. Ő is felszólalt a kongresszuson: saját közösségének problémáiról, kultúrájáról egy szót sem ejtett, csak a Radikális Pártot magasztalta, s megígérte, hogy igyekszik a lehető legtöbb embert rávenni a csatlakozásra. Beszédének nagy sikere volt.

(Amikor ezzel a két emberrel beszélgettem, furcsa dologra lettem figyelmes: ha valamely fogalomra nem ismertek cigány szót, nem a saját országuk, befogadó kultúrájuk nyelvénék odaillő szavát használták helyette, amint az megszokott, hanem mindketten a magyar megfelelőt. Ma sem értem, hogy egy bukaresti román és egy prágai cseh cigány miért magyar jövevényszavakat használt...)

Az oláh cigányokról már a régmúlttól fogva voltak ismereteink, a beás cigányokról viszont a rendszerváltásig azt sem tudtuk, hogy léteznek. Az ő „felbukkanásuk” még nyilvánvalóbbá teszi, hogy ha szőnyeg alá söpörjük a roma népességen belüli konfliktusokat – még a homogenizáló „roma” elnevezés sem feltétlenül helytálló, hiszen a beások nyelvében nem szerepel ez a szó –, csak fokozzuk a feszültségeket. Bár napjainkban a politika színterén költött érdekszövetségek időnként látszólag átrajzolják a természetes határokat, a mélyben minden változatlan marad, s megjósolható, hogy idővel az egyes közösségek totálisan ellenérdekelte válnak a szövetségkötésben.

Jelenleg valami bizarr kizsírítósádnak lehetünk tanúi. Az oláh cigányok és a beások is szeretik úgy feltüntetni magukat, mintha ők volnának a magyarországi cigányok. Az előbbi jól illusztrálja például, hogy a lovári–magyar szótárt cigány–magyar szótár címen jelentették meg; a beások ez irányú törekvéséről pedig a Gandhi Alapítvány története árulkodik ékesszólóan. (Ez a beás alapítvány és gimnázium a kezdet kezdetétől arra törekszik, hogy úgy tűn-tesse fel magát, mint a magyarországi cigány kisebbség egészének alapítványa és iskolája. A nem beás alapítóknak formális szerepet szántak, semmi beleszólásuk sem lehetett a dolgok menetébe, miközben minden készülő terv és program a beások lakta Pécsre és környékét, a Dél- és Közép-Dunántúlt célozta meg, mintha az ország többi része nem is léteznék. S amikor egy politikai fordulat következtében a közalapítvánnyá vált alapítvány központja Budapestre került, s lehetőség nyílt volna rá, hogy hatóköre ezáltal kiterjedjen az egész országra s a teljes cigány kisebbségre, a beások leváltották az ezúttal nem beás elnököket, elbocsátották az alkalmazottakat s a központot visszahelyezték Pécsre. Így hát a már nemzetközileg is jegyzett, országosnak mondott, valójában provinciális Gandhi Közalapítvány és az általa működtetett gimnázium felett teljessé vált a beás dominancia.) Ami pedig az én csoportomat, a kárpáti (magyar) cigányokat illeti: mi nem állítjuk azt, hogy mi vagyunk a cigányok, hanem inkább nagyon is (mondhatnám sovíniszta módon) megkülönböztetjük magunkat a többi cigány csoporttól, s természetesen magunkat tartjuk a legkülönbnek – hiszen mi érkeztünk elsőként ide, a Kárpát-medencébe...

Érdekes, ahogyan a politikai pártok preferálják a különböző cigány csoportokat. Az MSZP elsősorban a beásokkal szeret együttműködni, az SZDSZ és a Fidesz pedig az oláh cigányokkal. Sokat gondolkoztam, de nem tudtam megfejtetni a nyilvánvaló vonzalmak okát.

Az Antall-kormányzat kiemelt költségvetési támogatást ígért azoknak a szervezeteknek, amelyek távol maradnak a Roma Parlamenttől. A bukás tehát programozva volt.

Pláne, miután eltűnt egy millió a Roma Parlament kasszájából. Tüntettünk is emiatt: cigányok a cigányok ellen! A Roma Parlament épülete előtt szegényesen öltözött emberek ordítottak. Fent, az emeleti ablakok csipkefüggönyén át jól öltözött urak sziluetije sejtett át. Jegyzetblokkal, fényképezőgéppel vagy mikrofonnal felszerkezett újságírók a remek témától megámorosodva, nyakig gázoltak a couleur locale-ban. Jól emlékszem egy mikrofonos riporternőre, aki mindig oda futott, ahol épp a legaritkulálatlanabb üvöltés tört fel a tömegeből. Favoritja egy fogatlan öreg cigány asszony volt, aki refénszerűen ismételte, hogy „odabent” eltűnt egymillió forint. (Nota bene: tényleg eltűnt.) Amint a hangulati aláfestéssel elkészültek, az újságírók bevonultak az épületbe, hogy végre komolyan vehető információkhoz jussanak a hozzájuk hasonló jól öltözöttektől. S azután megírták, hogy semmiféle pénz nem tűnt el, a rendőrségi vizsgálat lezárult. (Sohasem zárult le.) S azt is megírták, hogy a tüntetésen kiabálók csupán „megtévesztett tömeg” volt. (Ismerős szöveg! Kimondani sem merem a nevét annak, aki megállapította, hogy a nagy történelmi események mindig kétszer bukkannak föl a történetben: először tragédia, másodsor komédia formájában.)

„Cigánypolitikusi” ténykedésem végállomásaként a Magyarországi Cigányok Igazság Szövetségénél próbáltam szerencsét, amely azonban – mint utóbb kiderült – családi vállalkozás volt, minden elszámolási kötelezettség nélkül, kormányzati jóváhagyással. A szabálytalan működés miatt bejelentést tettem a felügyeletet el-látó ügyességnél, aminek fájó következményei lettek – no nem az „Igazság Szövetség” vezetőire, hanem rám nézve (amire a később-

biekben még kitérek). Az ügyet nem voltak hajlandók kivizsgálni, ami annyira dühített, hogy egy napilapban kitálaltam. A Szövetség elnöke is szót kapott: rágalmazási perrel fenyegetett, a lap szerkesztője pedig kis zárszavában megjégte, hogy helyt ad a folytatásról szóló beszámolóknak is. De nem lett folytatás. Ha ugyanis valaki egyszer egy cigány szervezet vezetője lett, tehet bármit, pozícióját nem fenyegeti veszély.

A kisebbségi szervezetek a költségvetési, valamint az egyesületi törvény szellemében kapják a támogatást: szélsébesen alakulnak fikatív szervezetek, a már meglévők pedig osztódásnak indulnak. („Adj nekik pénzt, uram! Majd egymásnak esnek, s téged nem háborgatnak.” – javasolta a mesebeli udvari bolond a lázadóktól rettegő királynak...) Érdekvédelmi társadalmi szervezeteknek al-cázott családi vállalkozások és sztár-együttesek söprik be a pénzt. A nagypolitika pedig megelégszik a kisebbségek jogegyenlőségének látszatával. Az új szervezetek létrehozóitól a bíróságok nem kérnek erkölcsi bizonyítványt, a büntetett előélet tehát nem akadály. A cigányügyek intézése farizeusok kezébe került, ők együttesen alakították ki azt a torzszülött stereotípiát, amelynek jegyében el-várják, hogy a cigány putriban éljen, szünet nélkül daloljon, táncol-jon, püfölje a ceglédi kannát, és pihenésül bűnözőn egy keveset.

Észrevettem, hogy félnek tőlünk, mint a tűztől: a magyarok a cigány „közéletiektől”. Mert az ember számára nincs félelmeesebb az ismeretlennél. Korábban csak néhány cigány író szerepeltett a nyilvánosság előtt, akikkel könnyen szót lehetett érteni, mert azt az egy anomáliát leszámítva, hogy cigányok, teljesen normálisnak tűntek. Most viszont? Hatalmas darázsfécszek a cigány közélet, a darázsok kirajzanak a nyilvánosság napfényébe, s közben gyilkos haraggal ful-lánkozzák egymást, a kóvilállók számára teljesen érthetetlen motívumoktól vezetve.

1989 nyarán – nyugdíjas gyári munkásként – meghalt egy brácsos. (Igen: brácsos és nem brácsás, ahogyan magyarul mondják. Nyelvünkben ugyanis szigorú szabály, hogy ha egy főnév magánhangzó-

ra végződik, az a magánhangzó csak rövid lehet. Például a magyar nyelvbe már bekerült gádzsó szó a mi nyelvünkön gádzso. A hímnemű főnevek o-ra vagy i-re, a nőneműek a-ra vagy szintén i-re végződnek. A mélyhegedű, olasz nevén brácsa a cigányzenekarok egyik alaphangszerévé vált, ezért neve természetes módon került be a muzsikuskok szókészletébe. Ehhez nem kellett más, mint elérteni a nőnemű névelőt: „i brácsa”. Majd amikor a roma muzikusok áttértek a magyar nyelv használatára, a már cigányosított szót visszamagyarosították, oly módon, hogy elhagyták az akkor már roma sajátosságként érzékelt -a végződést. Így lett belőle brács, a kezelőjéből pedig brácsos.)

A cigánytelepeket ekkor már felszámolták, a korábban összetartozó és egy helyen lakó csoportok szétszóródtak. A többség gyárban dolgozott, a nők is. Mindenki magyarul beszélt, egymás között is. A hagyományos roma világ a külsőségeket tekintve már nem létezett.

A virasztás szokása azonban még élt. A távolabb lakók rendszerint úgy időzítették az érkezésüket, hogy legalább egy virasztásban részt vehessenek, ami értelemszerűen a temetést megelőző utolsó éjszakát jelentette. Ez volt a nagyvirasztás, amelyen mindenki jelen volt. Régen látott ismerősök, barátok köszöntötték egymást. Estére mindenki elhelyezkedett – külön a férfiak, külön a nők – több helyiségben. Az egyik szobában egy hosszú asztal körül gyülekezett a férfiak egy csoportja, az elhunytal nagyjából azonos korúak: a volt bandatársak, s beszélgetni kezdtek – cigányul! Hívtak engem is, aki a már eltávozott apám, nagyapám és nagybátyám képviselőjében voltam jelen: „Av aggya ki amende te vakkeren!” (Gyere ide hozzánk beszélgetni!) Koccintottunk a halott emlékére, elhangzott egy kis méltatás, majd kezdetét vette a nagy mesélés. Reggelig egyetlen magyar szó sem hangzott el ebben a szobában. Ezen az éjszakán úgy éreztem: még nincs minden veszve.

Ma már mindenki mindenkivel magyarul beszél, régen csak a nyelvünket nem ismerők jelenlétében tettük ezt. A gádzsó jelentős hányada értette, néhányan beszéltek is a nyelvünket, ezért elfordult, hogy velük is cigányul beszélünk. Nem volt stigma az anyanyelv,

szabadon használjuk. Ez a helyzet változott meg mára gyökeresen. Kulturánknak ez a része, miként a közösségi struktúra, nem állta ki az idő próbáját.

Nagy melléfogás volt a cigány kisebbséget nemzeti kisebbséggé nyilvánítani. Ezt követőleg ugyanis a rendszerváltás levezénylői azt gondolták, sőt elvárták, hogy a mi képviselőink is profi módon használják az új demokrácia intézményeit, amire azonban a roma társadalom képtelen.

Gyorsan kiderült, hogy a rendszerváltáshoz fűződő várakozásaink nem teljesülnek. Sőt azt is elvesztjük, ami eddig megvolt: a munkahelyek nagy része, majd a szociális ellátórendszerek is semmivé váltak. A roma társadalom jelentős része visszazuhan a fél évszázaddal korábbi viszonyok közé, de mivel addigra már elvesztette azokat a készségeket, képességeket, amelyek korábban minden helyzetben garantálták a túlélését, eszaktelenül kellett szembe-sülnie a társadalmonkívüliség rémével. Alkalmatlanok voltunk a lázadásra, s éppúgy a demokratikus intézmények működtetésére is.

Az MSZP volt az egyetlen párt, amely választási programjába foglalta a cigány kisebbséggel kapcsolatos elképzeléseit a foglalkoztatással, az oktatással, az egészségüggyel kapcsolatban, sőt még azt is deklarálta, hogy földtulajdonhoz szándékozik juttatni a cigányokat. Programjuk azért is rokonszenves volt, mert megvalósíthatónak látszott. Beléptem hát az MSZP-be. Előbb a II. kerületi szervezetbe jelentkeztem (ekkoriban már ott laktam második feleségemmel), de mivel ott – érthető okból – egyáltalán nem jelentkeznek cigányproblémák, egy politikus ismerősöm hívására „átitratkoztam” a VIII. kerületbe.

Az 1994-es önkormányzati választáson négy cigány képviselőjelöltet állítottak, köztük engem is. Az akkori körzethatárok jó eséllyel adtak rá, hogy négyünk közül legalább ketten bejuttanak a területbe, ami körülbelül meg is felelt volna az ottani etnikai arányoknak. Az önkormányzat azonban az utolsó pillanatban átrajzolta a körzethatárokat, méghozzá oly módon, hogy a cigány képviselőjelöltek esélyei a nulla csökkentek. Valóban, egyikünk sem jutott be a képviselőtestületbe.

A kampányról kínos emlékeket őrzök. Feleségem segített a kognatócédulák összegyűjtésében. A bennfentesektől kapott néhány biztos tippet: olyan megbízható, öreg baloldali emberek címét, akik – amint mondták – segíteni fogják a terepen a munkáját. Ma is kísért rémálmaiban a közkedvelt „Pista bá”, az öreg bolosi, aki azt ordította: „Csak nem képzeli, hogy itt majd valaki megszavaz egy rohadt cigányt?!” Senki sem gondolta róla, hogy cigány a férje, így hát önfelédten cigányoztak a jelenlétben, az én jelenlétben meg buzgón zsidóztak a derék baloldaliak.

A kisebbségi önkormányzatba viszont bekerültem, amely azonban összetétele miatt már indulásakor működésképtelen volt. Ekkoriban ugyanis a választási bizottság listája alapján (amelyre bárki könnyen felkerülhetett) a többség tagjai választották a kisebbségi önkormányzati képviselőket, akiket nem is ismertek. A kiválasztás többnyire véletlenszerű volt, más kapaszkodó nem lévén leginkább az ábécésorrendet követték, ezért volt sok olyan cigány képviselő, akinek a neve B és CS betűvel kezdődött... Párttársaim próbálták rávenni, hogy legyenek ennek a testületnek a vezetője, én azonban olyan reménytelennek ítélem a helyzetet, hogy inkább képviselői mandátumomról is lemondtam. Kicsivel később a testület feloszlatta önmagát.

A többségi kultúra által ránk kényszerített politikai struktúrák 1991-re szükségszerűen csődöt mondtak. Maradványuk egy politikai-ideológiai tartalmú polarizálódás lett, amely a nagyon kis létszámú roma értelmiséget is megosztotta. A több helyen maguktól kibontakozó vallási mozgalmak közül a leggeretesebbnek a fővárosi cigányzenészek körében megszűletett Szentlélek Gyülekezet tűnt, amely egyszerre volt vallási és kulturális szervezet, és pontosan illeszkedett abba a rendszerbe, amelyben ma a világ több pontján működnék egymástól függetlenül, mégis azonos liturgia szerint különféle roma, manus, káló, szinti stb. vallási-kulturális mozgalmak. Nem felszentelt lelkészek, hanem a gyülekezeti tagok közül egészen spontán módon „pápbá” előlépett fiatal emberek vezették a szertartást. Néhányuk korábban közismerten rossz gyerek volt, az alkoholt sem vetette meg, de hiúk megüszítottta őket a bűnről. A gyülekezet igazi közösség volt, s az

órákon át tartó istenisztelteken csak úgy lángolt az elementáris hit, zengett a hallelujja – mintha egy őskeresztény gyülekezésben találtnánk volna hirtelen magunkat. Nagy veszteség a roma kultúra számára, hogy mára ezt a közösséget beszíppantotta a Hit Gyülekezete.

Alapítottam egy muzsikusszervezetet, abban a reményben, hogy így talán sikerül ezt a még érintetlen közösséget távol tartanom a visszaélésekkel teli politikai alakzatoktól.

A cigányzenészek helyzete katasztrofálissá vált, a munkanélküliség éppúgy sújtja őket is, mint népünk nem zenész fajt. Ennek következtében felerősödött a korrupció: közvetítők, impresszáriók, menedzserek és egyéb hivatalnokok kezdték sarcolni – egyre szemmerlenebbül – a zenészeket. Híre ment, hogy a jó szerződéért fizetni kell, és voltak, akik fizettek. A szolgáltatás színvonala s persze a jó zene iránti kereslet is csökkent, és a Zeneművészek Szakszervezete semmit sem tett, hogy megállítsa ezt a folyamatot.

Az újsütetű, „aki kapja, marja” kapitalizmusban a vendéglősök nem érdekeltek a hosszú távra tekintő, minőségi szolgáltatásban, meghatározóvá vált a szerződés nélküli, fekete foglalkoztatás. Ezek a muzsikussok olcsók és bármikor elbocsáthatók.

S nem elég a gazdasági krízis – az értelmiség ízlésváltása erkölcsi krízist is teremtett. Az urbánusok minden népies zenétől visszolyognak, a népiesek meg csak a folklórt vagy annak dilettáns imitációját tekintik igazi muzsikának. Talán az egyetlen, amiben ez a két tábor egyetért, hogy a cigányzene – gicc.

Országos szervezetet terveztem, mert még mindig idealista voltam. De már egy héten belül megalakult, ugyancsak Budapesten, egy másik, majd csakhamar egy harmadik muzsikusszervezet is, s a későbbiekben még jó néhány, olyanok irányításával, akiknek semmi közük sincs a zenéhez. A költségvetési támogatás elnyerése volt az egyetlen cél, s hogy ki mit csinál egy szervezetben, az nem csak az alapítokat nem érdekelte, de azokat sem, akik a pénzt osztották: aki a kormányoldalhoz tartozónak vallotta magát, többet kapott, aki ellenzéki volt, kevesebbet vagy éppen semmit.

Voltak több „szervezetet” működtető családok és egyszemélyes szervezetek is. Ez utóbbiak közül sok rendkívül látványosan tevő-

kenykedett. A „szervezetek” száma ekkor már a kétszázat közelítette. (A mi politikamentes munkaközvetítő, kapcsolatteremtő tevékenységünk iránt egyik párt sem érdeklődött. Örültünk, hogy központi támogatás nélkül is elindult nálunk a munka, és sikerült néhány zenekart szerződéshöz segítenünk. Különösen nyáron, a Balaton-parti üzletekbe közvetítettünk sok zenészt, s kis idő múlán az összes balatoni zenés üzlet a mi közvetítésünkkel dolgozott és dolgozik ma is.)

*

Amikor a kezembe került Rostás Farkas György és Karsai Ervin cigány szótára, megállapítottam, hogy ez a cigány nyelv nem azonos az én anyanyelvemmel. A szótár a lovári nyelvet tartalmazza, az én anyanyelvem pedig a kárpáti cigány. A közhiedelem azt tartja, hogy a kárpáti (magyar) cigányok anyanyelve magyar, ami persze nem igaz. Felbőszített, hogy a szótár alkotói a „cigány–magyar szótár” címet adták művüknek, azt sugallva, hogy a lovári nyelv a cigány nyelv. (Így vonult be a közrudatba is, s ezért van, hogy ha politikusaink kedveskedésként cigányul mondanak néhány szót, mindig lovári nyelven szólalnak meg. Néhány helyen előfordul olyan is, hogy kárpáti cigány anyanyelvű közösségekben a lovári nyelvet oktadják, kisebbségi nyelvoktatás címen.) A tévhit elterjedésében persze mi is ludasok vagyunk: sokan közülünk titkolják stigmának érzett nyelvüket.

Azonnal elhatároztam, hogy elkészítem anyanyelvem szótárát, s közben a sajtóban diszkriminációellenes írásokat kezdtem publikálni. Kis idő múlán Péli Tamás festőművész, országgyűlési képviselő meghívott, hogy vegyek részt az ELTE Tanárképző Főiskoláján működő cigány specialkollégium munkájában. Itt ismerkedtem meg Farkas Endre docenssel, aki – lehet, hogy máig egyedülként – azonnal ráértett a roma világ lényegére.

Gyorsan a barátom lett. Ellenében más értelmiségi ismerőseimmel, állítólagos barátaimmal, nála nem éreztem leereszkedő jóindulatot, színtelt érdeklődést. Ha megjelent egy cikkem, elsőként telefonált már korán reggel s gratulált. Őszintén érdeklődött kultúránk iránt. Mivel az etika volt a szakterületem, elsősorban az érde-

kelte, miként sínylík meg a napjainkban zajló kényszerű váltást a romák erkölcsi értékei, leginkább az a morális alapvetés, amelyet ő nagy és ritka kincsnek tekintett. Rendkívüli empátiájáról tanúsodik az a kijelentése, amellyel még engem is meglepett: „A cigányság a megkövült múlt vagy a jövő letéteményese.”

Kivételes küldetésként éltük át feladatunkat, hogy tudnillik cigány népismereti kurzust tartunk a leendő pedagógusoknak, amely az első ilyen típusú kezdeményezés volt az országban. Hamar ráébredtünk arra is, hogy munkánk hatékonyságához elengedhetetlen a mindaddig hiányzó tudományos háttér. Léteztek ugyan cigányokról szóló írások – elsősorban történetiek –, bennünket azonban a roma kultúra tartalmai, a közösségeken belül zajló folyamatok érdekeltek elsősorban, annál is inkább, mivel ezek a pedagógia számára leginkább hasznosítható ismeretek.

Elhatároztuk, hogy alapítunk egy kutatócsoportot; el is kezdtük a szervezését, s közben megjelent tudományos tevékenységünk első produktuma, a *Gyerekcigány* című tanulmánygyűjtemény (a cím Farkas Endre leleménye).

Ekkoriban készített interjút kettőnkkel Lukácsy András a Magyar Hírlap számára, „Megteremthető-e a cigány értelmiség?” címmel. Hadd idézzem Endrét:

– A Tanárképző Főiskolán jelenleg nincs cigány származású pedagógusjelölt. Ha mondjuk nincs cigány orvos vagy mérnök, az kár. De ha nincs tanár – az már nagy baj. [...] Maguk a cigányok így is, úgy is azok maradnak majd, amik. Mi, magyarok, váltig azt állítjuk, hogy az Európához való csatlakozásunk Európának is jó. Mutatis mutandis, ez áll a cigánykérdésre is. Mindenesetre a mostum itt nem a kegyes jobbító szándék vagy altruizmus, hanem az egész magyar nemzet érdekében való tevékenység. Az én szememben a cigánykérdés tehát magyar kérdés. [...] Ha sikerül létrehozni a cigánykérdés csoportot, első lépésben majd a cigány származású gyerekek középiskolai képzését szorgalmazzuk, és szeretnénk megszervezni e gyerekek főiskolába juttatását. [...] Én úgy látom, hogy ma is vannak szép számmal képzett cigány egyedek; a cél az, hogy legyen egy összefüggő elit, és csak ezután merül fel, hogy ez mit tud tenni képzetlen testvéreirért.”

Időközben megjelent az én külön munkám is, a *Kárpáti cigány-magyar szótár és nyelvtan*. (Nehéz volt támogatást szerezni a kiadásához. Először természetesen a Soros Alapítványhoz fordultam, amelynek akkori igazgatójával kabarcjelenetnek is beillő eszmecserét folytattam. Miután röviden vázoltam, miről van szó, azt kérdezte: „Osztoján vagy Nádai?” Értetlen arcomat látva, kissé bővített a kérdésén: „Az Osztoján- vagy a Nádai-táborhoz tartozik?” Mondtam, hogy egyikhez sem. Erre megkérdezte, mi az, hogy kárpáti cigány. Elmagyaráztam, hogy a Magyarországon beszélt cigány nyelvek közül a két legjelentősebb a lovári, illetve a kárpáti cigány nyelv, az előző szótára már megjelent, az utóbbiét pedig én készítettem el. „Érdekes – mondta erre. – Én azt hittem, hogy ez a kettő van. – Tényleg ez a kettő van – mondtam. – Nem nyelvi! Tábor: Osztoján és Nádai.” Nem kaptam meg a támogatást, s ma sem tudom, hogy elnyeréséhez mi lett volna a helyes válasz: Osztoján vagy Nádai? Ezután hosszú hónapokig hevert a kéziratom az Oktatási Minisztérium kisebbségi ügyekért felelős funkcionáriusának, az „Igazság Szövetség” elnöke testvérének szekrényében. Egy alkalommal, amikor bementem – sokadszor – érdeklődni, döntöttek-e már a támogatást illetően, észrevettem munkámat a vitrines szekrényben: már nem egy példányban volt, ahogy beadtam, hanem öt példányban... Valami szörnyű rossz érzés kerített hatalmába, kivettem a szekrényből mind az öt példányt, és beestem vele a főosztályvezető, dr. Tóttósy Istvánné aijtáján. Kizárólag az ő jóindulatának köszönhető, hogy munkám rövidesen megjelenhetett, a Határon Túli Magyar Könyvkiadást Gondozó Alapítvány támogatásával, a Balassi Kiadónál.)

Tragikus események sora következett ezután. A *Gyerekcigány* első példányát Péli Tamás temetésén vettem a kezembe. Gyászoltam és örültem egyszerre. Majd körülbelül fél év múlva, egy szív-műtétet követően Farkas Endre is elhunyt. Egyedül maradtam a nagyra törő tervekkel, amikor is a tudomásomra hozták, hogy a Tanárképző Főiskola a továbbiakban csak a testnevelési tanszék keretei között tudja elképzelni tevékenységünket... Ami gyakorlatilag munkánk megszüntetését jelentette.

Szerettem volna a VIII. kerületi önkormányzatnál hasznosítani magam; úgy éreztem, a helyi cigány gyerekek már-már katasztrófá-

lis iskolai helyzetének megoldásához tudnék némi szakmai segítséget nyújtani; finom célorgazatásaimat potentát párttársaim elengedték a fülkék mellett, amikor pedig – bár nem kenyerem – nyíltan is ajánlkoztam, sértő elutasításban volt részem. Ekkor az MSZP-ből is kiléptem. (A következő választási kampány idején meghívtak – már csak mint régi ismerőst – egy cigányokkal kapcsolatos MSZP-s konferenciára, amelyen a körzet országgyűlési képviselője tartott előadást. Az ezt követő első hozzászólás így hangzott: „Nem akarnak a cigányok visszamenni Indiába.”)

Feleségem unszolására az ELTE Bölcsészettudományi Karának dékánjához fordultam, s megkértem, tegye lehetővé a már elkezdett munka folytatását. Manherz tanár úr jóindulattal s megértően fogadta kérésemet. Miután az Oktatási Minisztérium biztosította a kurzus anyagi fedezetét, a miniszteri és államtitkári jóváhagyással szentesített okirat kerek egy évig fektüdt az Oktatási Minisztériumban, ugyanúgy, mint korábban a szótáram kézírata a Kisebbségi Főosztály már említett roma származású munkatársának főkijában. Egy újságcikk kellett hozzá, hogy a cigánypedagógiai szakcsoport 1996. szeptember 1-én megalakulhasson, és folytathassam a munkát, már új felállásban, főmunkatársként, a Bölcsészkar Neveléstudományi Tanszékén.

Felemelő érzéssel töltött el, de ugyanakkor némi szorongással is, hogy immár munkaköri kötelességem a roma kultúra oktatása. Nagyon kevés volt ugyanis az okратható tananyag; a rendelkezésre álló szakirodalom nagy része használhatatlan (egyedül a történeti munkák tekinthetők hitelesnek, hála a Mezei-Pomogyi szerzőpárosnak). A romani kultúrát életben tartó szabályokat akkor még nem ismertem. Csak azt tudtam, hogy ez a kultúra elementárisan más, mint a többségi és hogy ez a másság még nem tudatosult a közfelfogásban, ami különösen a rendszerváltást követően vált aggasztóvá, amikor feltűnt a semmiből a „cigányszakértők” tömege, s jelentős politikai hátszéllel és a sajtó hathatós támogatásával elhitették a közvéleménnyel, hogy cigányügyben ők az igazság letéteményesei.

Nem csak azt tudtam, hogy ez a kultúra más, hanem azt is, hogy rendkívül sokszínű, hiszen a Phralipe hálózati titkáráként sokat

jártam vidékre, eljuttottam az ország szinte minden zugába, beszéltem magyar és oláh cigányokkal, beásokkal, szintókkal, sőt a déli végteken volt alkalmam balkáni cigányokkal is szót váltani. Korábbi szlovákiai útjaimon találkoztam felvidéki magyar romákkal; gyermekkori emlékeim alapján vélelmeztem, hogy rokoni szálak fűznek bennünket hozzájuk, amelynek nyomait próbáltam is felderíteni. Később, a nagy romániai menekülthullámmal érkezett, a polgárosult muzsikusoktól és kereskedőktől a vadromanikus képzeteket keltő nomádokig terjedő, rendkívül tarka populáció láttán tudatosult bennem végleg, milyen példátlanul sokszínű ez a kultúra.

Nyelvismerteti kurzusom, melyet kicsivel később hallgatói kezdeményezésre indítottam el, már biztosabb lábakon állt, hiszen a magyarországi kátrpáti cigány nyelv az anyanyelvem, s szótártam írása közben alaposan végiggondoltam és rendszereztem is nyelvtanárt; bár előfordult, hogy magam is csak menet közben fedeztem fel bizonyos szabályokat, nyelvi érdekességeket, többnyire a nyelvész hallgatókkal közösen.

Igazi áttörést jelentett, amikor megjelentek a nyugaton végzett cigány-antropológiai kutatások nyomán készült tanulmányok, Prónai Csabának, a Kulturális Antropológiai Szakcsoport adjunktusának köszönhetően. Ezek a kultúranantropológusok voltak az elsők, akik odamerészkedtek a cigányokhoz, és a résztvevő megfigyelés módszerével, szaktudással, műveltséggel és toleranciával végeztek s végzik ma is ezt a kultúrtörténeti jelentőségű munkát. Rendkívül örvendő, hogy ma már nálunk is vannak követők.

Számomra megrázó volt a felismerés, hogy a bemutatott manusszinti, gitane, hitano, kálo, gypsi közösségek alapértékei, morális alapvetése azonos azzal, amelyet még néhány évtizeddel ezelőtt a mi közösségeink is a magukénak tudhattak. Óriási szerencsém, hogy még emlékszem erre a „romani arche”-ra, és módomban áll beszámolni róla. Sok információ megvilágosodásszerűen hatott rám: „Ez nálunk ugyanígy volt!”, „Mi is ezt csináltuk!”. Kezdték összeérni a szálak, szép lassan minden a helyére került. A kultúránkban tapasztalható jelenségek a szaktudományok segítségével magyarázhatókká váltak, tapasztalataim, emlékeim sorra értelmet nyertek, illetve a felszínre kerülő összefüggések további emlékeket hívtak

elő. Az egymást követő felismerések hatására úgyszólván félveente kellett változtatnom, bővítenem a tananyagot, s egy idő után a kurzus elnevezését is módosítottam „roma kultúraismeret”-re. Diákjaim igen fogékonyan bizonyultak, s életem legnagyobb sikerei közt könyvelem el néhány, kezdetben érezhetőleg előítéletes fiatal „megértését”, valamint azt, hogy a féléves kurzusok végén számos hallgató jelezte: a hallottak hatására úgy döntött, hogy nyelvészként a szóbeli nyelvek világával fog foglalkozni.

A saját kultúráját kutató és oktató roma értelmiséginek szembe kell helyezkednie azszal a máig létező globális túlélési stratégiával, amely azt diktálja: „Tudjunk meg mi minél többet a gázszókról, és áruljunk el minél kevesebbet önmagunkról!”

Mivel gyermekeink iskolai helyzete már-már tragikusnak mondható, a pedagógusok körében végzett felvilágosító tevékenység sorsdöntő a számunkra. Szakmai körökben igen elterjedt az a vélemény, hogy a roma gyermekek biológiaiilag gyorsabban, szellemileg lassabban érnek az európai átlagnál. Feltehetőleg ezért minősítik oly gyakran szellemi fogyatékosnak, gyogypedagógiai esetnek a roma tanulókat, s utasítják őket az úgynevezett „kisegítő” iskolákba. A legújabb kutatási eredmények azonban azt bizonyítják, hogy ezeknek a gyerekeknek a szellemi struktúrái nem fejletlenebbek, hanem mások. A sablonra építő iskola viszont nem tud mit kezdeni ezzel a mássággal. (Részben ez magyarázza a szegregált iskolai intézmények létrejöttét, no meg – gyaníthatóan – a „normatív támogatói rendszer”, és persze a kirekesztő szándék, amely időnként szemet csípő farizeussággal társul. Az egyik fejtér megyei „gyépés” cigánytanodát például, a magyar tájkeblőség jeleként, Kossuth Lajos nevére keresztelték.) Újabb fejlemény a spontán szegregáció, amikor nem a cigány gyerekeket távolítják el a kisegítő, felzárkóztató, alternatív tantervű stb. intézményekbe – ahol nemritkán halmozzák a többléttámogatások felvételére jogosító stigmákat –, hanem a magyar és a gazdag cigány szülők viszik el a sajátjaitkat, akár más település iskolájába is, élve a szabad iskolaválasztás lehetőségével.

A kulcsfigura a pedagógus, aki ma még többnyire képtelen oktatni és nevelni a roma gyerekeket, mert nem érti őket és viszont. (2000 táján felkeresett néhány VIII. kerületi MSZP-s képviselő, s tanácsot kértek, mit lehetne kezdeni az Erdélyi utcai iskolával, amely a lakosság etnikai összetételének rohamos változása következtében egyre inkább elgettősödött, s ezzel együtt a szakmai színvonal is hihetetlenül lesüllyedt, mert a jobb pedagógusok elmenekültek. Azt javasoltam, szüntessék meg az iskolát, s létesítsenek a helyén egy kísérleti intézményt, új pedagógusokkal és programmal. Szakmai segítségünket is felajánlottam. De semmi sem történt – minden maradt a régiiben.) Egy negatív megítélés alá eső kisebbségi csoportba beleszületett gyermek akkor éli át az első, de mindjárt nagyon súlyos traumát, amikor kikerül a viszonylagos védetség adó családi körből – mert óvodás vagy iskolás lesz –, s egyszerűben egy nem csupán idegen, de kifejezetten ellenséges világban találja magát. A sikerért, az érvényesülésért számára idegen szempontok szerint kell megküzdenie egy uniformizáló, a máságot nem toleráló iskolarendszerben. Egy pedagógusnak – és a roma pedagógiai szakcsoporthoz erre igyekezett alkalmassá tenni a jövőendő tanárokat – minden helyzetben fenn kell tudnia tartani a kommunikációt tanítványjaival. Ehhez persze meg kell ismernie a cigány gyermekeknek az övétől eltérő kultúráját s a belőle fakadó specifikus kommunikációs kódrendszert. Hasonlóképpen elsajátíthatók azok a motivációs, tanulásszervezési és munkaszervezési eljárások is, amelyek megállíthatják a spontán kirekesztődésnek idővel öngerjesztővé váló folyamatát.

A cigány gyerekek általában nem jutnak el odáig, hogy kiderüljön, mihez van hajlamuk, tehetségük, holott a tehetséghiagnosztika, a képességfeltárás és -fejlesztés metódusaival már kisiskolás korukban felderíthető lenne, mi az, amivel fegyvelmezés nélkül is szívesen foglalkoznak.

(Egy szerencsés véletlen folytán megismerkedtem Indonézia bu-dapesti nagykövetségével, s többször is alkalmam nyílt beszélgetni vele. Tőle hallottam, hogy náluk a gyarmati rendszer megszűnte után holland munkapszichológusok vizsgálatokat végeztek, s ezek során derült ki például, hogy a Bali-szigeti őslakóknak kitűnő érzékük

van a fafaragáshoz. Kerdesben használati eszközöket és dísz tárgyakat készítettek, majd megszülettek az első gyönyörű faragott bútorok, amelyek azután keresettek lettek az egész világon, s jelentős devizabevételhez juttatták az országot. A nagykövet azt tanácsolta, próbálkozzunk mi, magyarországi cigányok is valami hasonlóval – a romák kivétellessé válása miatt ő például a divattervezést tartotta volna ilyen kiugrási lehetőségnak, de természetesen egy átfogó munkapszichológiai vizsgálat sorozat még sok minden mást is a felszínre hozhat. Én azóta minden lehetséges fórumon fölvettem ezt az ötletet, pályázati programokba is belefoglaltam, de eddig sajnos eredménytelenül.)

A pedagógusok munkáját segítő tanfolyamot hirdettünk a Művelődési Közlönyben, melyet az egyetemi csoport ajánlott fel az érdeklődőknek e speciális témában; ennek egy rövidített változata volt az úgynevezett „Hívásra házhoz megyünk”-program, amelynek keretében egy-egy napra „kiszálltunk” volna olyan iskolákba, ahol a tanítóknak-tanároknak problémájuk van a roma tanulókkal. Sajnos a tervünk füstbe ment: hol pénz nem volt rá, hol a minisztériumtól a kifejezetten erre a célra szánt összeget kölönte másra az iskola. (Úgy vélte talán, hogy önáluk nincs nagy baj a cigány-magyar együttéléssel. Megítélés kérdése. Az említett iskola ugyanis a tiszavasvári volt.)

Sajnos hiábavaló erőfeszítésnek bizonyult az is, amikor a szakma élvonalába tartozó egyetemi oktatók bevonásával egy pedagógus-továbbképző programot próbáltam beindítani. Befizettem a nevezési díjat is a Pedagógus-továbbképző Módszertani Központnak, de többszöri nekifutásra sem sikerült elérni az akkreditációját. Időközben főmunkatársból laboránssá (?) minősítettek vissza, s végül 2005. január 1-jén, kilencévesnyi munka után, pénzhányra hivatkozva a teljes roma pedagógiai szakcsoporthoz megszüntették az ELTÉ-t.

A kisebb fiam idő előtt megnősült, az első unokám, Zsuzsika, a szemünk fénye lett. Sok kellemes órát töltöttünk együtt a tőki házunk kertjében, megünnepeltük a születésnapokat, anyák napját (ilyenkor az én feleségemet is felköszöntötték), húsvétkor pedig a nyuszi

a mi kertünk bokrai alá rejtette el a csokikat. A feleségem is, én is, örültünk ennek a nagymama-nagyapapa szerepnek. De azután hirtelen véget ért az idill, mintha valami eltört volna. Kiderült, hogy a fiam feleségének proletárattitűdje távolabb van a feleségem örökölt polgári világrendjétől, mint a mi cigány habitusunk. A menyem egyre sértőbb viselkedése mögött érezhető volt az elvált feleségem manipulációja is. A találkozások ritkulnak, végül teljesen megszűntek.

De Zsuzsika bérmálására azért meghívtak. A szertartás kezdete előtt a templom bejáratánál sorakoztak a gyerekek (kizárólag romák, mert a Horváth Mihály téri plébánia igen szép cigány bérmálkozást rendezett: Bach muzsikáját cigány zenészek adták elő), s én csak hosszas szemlélődés után ismertem fel az egyik fehér ruhás kislányban Zsuzsikát... Megszólítottam, mondtam, hogy ki vagyok. Láttam, hogy megismert, de egyáltalán nem örült nekem. Megismétlődött, ami a hatvanas években történt velem: megint elszakadtam a családomtól.

Kerten élünk hát a második feleségemmel, egy szimbolikus szigetén, amely az ösztönépi cigányozás következtében időnként helyváltoztatásra kényszerült. Falun ugyan a helyzet, ha lehet, még rosszabb (fátalkoromban a városban volt rosszabb), mégis elköltöttünk Pestről, mert szeretjük az állatokat, a természetközeli életet s mindketten szívesen kertészkedünk. Reméljük, hogy jelenlegi lakhelyünkről már nem kell továbbköltöznünk (értsd: nem utálnak ki). Jól elvagyunk itt, kutyáink és macskáink társaságában. Szinte mindenről ugyanaz a véleményünk, hasonló az ízlésünk és annyira egyformán gondolkodunk, hogy néha nevetve megállapítjuk, főlősleges is beszélgetnünk. (Ha egyikünk mond valamit, a másik többnyire megjegyzi: „Pont ezt akartam mondani én is.”)

Nagyon szerettem tanítani, gondolkodtam, hol folytathattam a megkezdett munkát. Feleségem evangélikus, az ő révén ismerkedtem meg azzal a már idős lelkipástorral, aki annak idején konfirmálta. A nemzetközi hírű teológus professzor úgy vélte, hogy az egyházak által tervbe vett cigánymissziót nagyban segíthetné, ha előadnék akár több teológiai egyetemen is. Szívhez szóló levelet írt

több magyar hittudományi kar vezetőjének, vázolta eddigi ténykedésemet s kérte, lépjenek kapcsolatba velem – de nem kerestem meg egyik sem.

(Pedig hogy milyen sokat tehetnének az egyházak, ha igazán akarnának, azt az esztergomi példa bizonyítja mindennél fényesebben. Az Esztergomban élő oláh cigányok egy része – a második világháború idején és közvetlenül utána – szekereken érkezett a befagyott Duna jégén a Felvidékről. Mások egy országon belüli vándorlást, helykeresést követően állapodtak meg itt. Lőtenyésztők és kereskedők voltak, lovárók, az egy Góman család kivételével, amely – lévén keldetés – leginkább fémművességgel, bádógos munkákkal foglalkozott. A többfelől érkezett csoportok idővel keveredtek, s egy közösséggé váltak. A harmincezer lelkes városban ma hozzávetőleg háromezer roma él, a hétezer fős Kertvárosban ezer-ezerkétszáz. Vagyis a roma népességnek csak egy töredéke lakik cigánytelepen.

Két telep van itt, az egyik a Duna védőgátjának közelében. Eredetileg a gát túloldalán, az árterületen volt, de miután egy árvíz elmosta a házakat, a tanács az árterületen kívültre építette fel a jelenlegi, hat egyforma ikerházat. Ezekben az önkormányzati lakásokban tehát tizenkét család lakik. A házak szerkezetileg ugyan jók, s felújíthatók lennének, de rendkívül elhanyagoltak, miképpen a környezetük is. Folyóvíz nincs, egy közös kútból merik a vizet. Csatorna épült ugyan, de valamilyen műszaki hiba folytán nem használható. Szinte mindenki munkanélküli, a közmunka, a közhasznú illetve szociális foglalkoztatás nem tudja kiemelni sem a testi, sem a lelki nyomorúságból ezt a közösséget. A többségi társadalom mintha érdekelte volna abban, hogy legyen egy olyan fix társadalmi réteg, valójában egy *kaszt*, amelynek egyetlen feladata a szemét eltakarítása. A reménytelenség, a kilátástalanság, a depresszió szinte kézzelfogható. Akinek sikerül állandó munkát találnia, sietve elköltözik innen.

A másik telepen is szegények élnek, egy lapos tetős, harmincnégy lakásból álló sorházban, ami a mi egykori salgótarjáni barakkunkra emlékeztet; a lakások bejáratánál kialakított, bekerített kis udvarok pedig a Mária Valéria-telep hangulatát idézik. Itt mégsem

olyan letargikus a hangulat, mint az előbb említett telepén: spa-nyol szerzetesek istápolják ezt a csoportot, anyagi és lelki segítséget is nyújtva. Otjtártankor épp használt bútorokat pakoltak le egy teherautóról. A szerzetesek elkötelezetten, kitartóan foglalkoznak ezekkel az elesett emberekkel, közösségi házat építettek nekik, mi-közben a város iskoláiban csendben zajlik a spontán szegregáció, s az egyházi iskolák – a hivatalos egyházi fórumok deklarációi el-lenére – olyan követelményeket támasztanak, amelyeket a roma gyerekek nem tudnak teljesíteni.)

Szótáram írása közben vált ismét intenzívvé a szűkebb hazámban, Nógrádban élő rokonaimmal való kapcsolatam. Mivel szinte év-tizedeken át alig volt lehetőségem anyanyelvem gyakorlatására, rá-eszméltem, hogy jó néhány szó kiesett az emlékezetemből. Szüksé-szem volt az otthoniak segítségére, amit meg is kaptam. Ráadásul a rokonaim nemcsak anyanyelvem felelevenítésében segédkeztek. Sűrű hazalátogatásaim során azt is tapasztalhattam, hogy a régi kö-zösségi rendszer felbomlott.

A kommunista rendszer egyenlőséget ígért, ami példátlanul hatékony asszimilációs taktikáknak bizonyult; majd jött a rendszerváltás, amely az ígéretet érvénytelenítette.

Szétesett egy világ. A maradványait szemléljük kevesen, akiket ér-dekel. Megszűnt egy társadalmi-kulturális konstrukció, mielőtt meg-ismerhették volna a kívülállók. Bizonyos elemek okafogyottá váltak, mások némileg módosult formában megmaradtak, ott, ahol ma is együtt élő közösségeket látunk. A korszakkváltás még nem zárult le, és nem tudhatjuk, hogy egy lesz-e ez csupán a sok és sokféle váltás sorában, vagy valami elementárisan új.

Az anyanyelvi kímülőfélben, a roma kultúra védjegyének számító közösségi struktúra már nem létezik. A csoportok szétestek, a cso-portkohézió – s vele együtt a feltétlen szolidaritás is – teljesen eltűnt, az értékrend gyökeresen átalakult, és ami a legszomorúbb, egyre töb-ben vannak, akik már nem is emlékeznek rá, milyen volt felmenőik kultúrája, mik voltak szokásaik, hogyan tettek napjaik.

A segítségnyújtásba némi jóakarató szemrehányás is vegyült: „Ahelyett, hogy ilyen butaságokkal foglalkozol, inkább valami jó vállalkozáson törnéd a fejed!” „Mennyit jártál iskolába, mégse vit-ted semmire!” stb. Látnom kellett, hogy itt a siker mércéje már elsősorban a pénz. S közben határozottan érzékeltem azt a depressz-sziós közhangulatot is, amelynek oka nyilvánvalóan a létbiztonság hirtelen, minden átmenet nélküli elvesztése volt.

Am ebben a reménytelennek tűnő, nehéz időszakban már bon-togatta szárnyait az első *Juing*, a gazdag cigány östípusa! Szűkebb hazámban ő adta a mintát az első generációs roma vállalkozóknak. (A szegényebbek nevezték el ennek a gazdag családnak a tagjait *Juing*oknak, a népszerű *Dallas* című tévésorozat nyomán, ami egy-ben arról is tanúskodik, hogy súlyos gondjaik közepette sem vesz-tették el humorérzéküket.)

A legenda szerint egy ötezer forintos OTP-kölcsönnel indult mesés karrierje, amit zsebre vágott és elindult szerencsét próbálni. Senki sem tudja, hol, merre járt, mit csinált, de kicsivel később már kész vállalkozóként tért haza, tőkével, kapcsolatokkal, tervekkel.

Végezdeményben az éhezéstől való félelem indította el azokat az újszerű társadalmi mozgásokat, amelyekben már csak elvétve ka-pott helyet a bémunka, s ez rendkívül figyelemre méltó változás egy olyan közegben, ahol néhány éve még mindenki alkalmazott volt. (Csak keveseknek sikerült megőrizniük, vagy – a fiataloknak – megszerezniük az alkalmazotti státuszt. Ők szerény, a minimálbér-hez közeli, de egyelőre stabilnak tűnő jövedelemmel rendelkeznek. Helyzetük azonban hosszú távon korántsem megnyugtató, hiszen a többségi társadalom mércéjével mérve mind nagycsaládosok.) Előtérbe került az önfoglalkoztatás, a vállalkozás, ami pedig a ko-rábbtól gyökeresen különböző társadalmi szerveződést indított el.

Kezdetét vette a roma közösségek gazdasági szempontú rétegzö-dése, s ez a folyamat olyan erősnak bizonyult, hogy a hagyományos közösségi struktúra még meglévő kereteit is szétfeszítette. Csak-hogy ezekben a társadalmnak alig nevezhető, a romani kultúrá-ban vadonatújnak számító közösségi formációkban még nem kez-dődött el a funkcionális differenciálódás, azaz a civil szerveződés, ami megkönnyíthetné a roma kisebbség valódi társadalmi integrá-

cióját. (Finnországban ez annak a széles bázisú, identitását vállaló roma értelmiségnek sem sikerült, amely egy oktatási reformnak köszönhetően született – talán mert számukra sem adatott meg a fokozatos átmenet lehetősége.)

A rendszerváltás előtt is voltak persze kisvállalkozók, börtösök, rongyosok, tollasok, vándor kiskereskedők, köszörűsök, edényfoltozók, ószeresek, és zöldségárusok is. Ezek a foglalkozások általában családon belül öröklődtek, vagyis korunk roma vállalkozóinak egy része másod-, harmad- vagy akár sokadgenerációs vállalkozó, örökölt rutinnal, felhalmozott tudással, operatív gondolkodással. Vállalkozásuk prosperál, nem szorulnak támogatásra, perspektívájuk reményteljes. Ezek a vállalkozók autonóm személységek, akik biztos kézzel vezetik cégüket, s nem is elsősorban a nagyobb anyagi siker különbözőzetei meg őket az első generációsoktól (hiszen ez utóbbiak közt igen gazdag emberek is vannak), hanem a szinte kézzelfogható nyugalom és kiegyensúlyozottság.

Az első generációsook közt akadnak inkább olyanok, akik valamelyik párthoz kötődve indították el vállalkozásukat. Az ő sikereik a leglátványosabbak, de sorsuk kétséges, hiszen a patrónus párt mindenkori helyzetének függvénye. Állandó öngazdálási kényszer hajtja őket, s nem áll fölük távol a hetvenkedés sem. („Öt átlálással az élet császára vagyok!”)

Élmény volt megfigyelnem, hogy az egyik közeli rokonomban miként fejlődött ki a cégvezetéshez nélkülözhetetlen operatív gondolkodás. Családi örökség és külső támogatás nélkül lett sikeres vállalkozó. Szívósan próbálkozott éveken át, többféle tevékenységet kipróbált, míg végül megtalálta a neki megfelelő profilt.

A sikeres, jómódban élő „gazdag cigányok” persze távolról sem olyan gazdagok, mint a gazdag magyarok (meg sem közelítik például az évente publikált száz leggazdagabb mezőnyét), megjelenésük mégis feltűnést kelt. Egyrészt azért, mert mindeddig a szegénység volt a cigányság állandó jellemzője, másrészt pedig azért, mert a szegénységből kilábalva büszkén és boldogan fitogtatják újszerű gazdagságukat, s látványos költségezésük nemcsak a magyarok el-lenszenvét vívja ki, hanem a szegénység egyenlőségéhez szokott romákat is.

Kíváncsi voltam, milyen most a salgótarjáni Zöldfa utcai telep, s különösen az egykor idetelepült pécskő-hegyiek (illetve leszármazottak) sorsa érdekelte. (Az utolsó emlékem a Zöldfa utcáról egy ingyenkonyha-avatás volt, amelyre közvetlenül a rendszerváltás után hívtot meg az akkor még lelkes kisebbségi önkormányzati vezető, egykori válogatott ökölvívó, Hranek Ferenc.) Az egyik unokahúgom férje, Gyula lett a kalauzom, aki az Öblösüveggyárban dolgozik, s mellette előbb egy eszpresszót üzemeltetett szerződéses formában, majd egy vegyesboltot bérelt itt, a telepen. Sokáig itt is laktak, de azután – rengeteg munka árán – annyira vitték, hogy elköltözhettek a telepről, egy jobb környéken lévő, városi lakásba.

(Nagyszülei, Gyula bácsi és Terka néni egészen sajátos módon, verségi kötődés nélkül lettek annak idején a csoportunk tagjai. A falu végén, a réten, az országúttól tizenöt-húsz méternyire állt a házuk, egy vályogból épült, egyterű lakás. Egyedül laktak ott, szomszédok nélkül, majd egy idő után átköltöztek Salgótarjába, s a Pécskő-hegy lábánál vettek házat. Hátrahagyott lakásukat Lili nagynéném és családja vette birtokba. Amikor diákként hazalátogattam, és a vonat késő este érkezett Tarjánba, mindig Gyula bácsinál és Terka néninél szálltam meg, s ha nem maradt elég pénzem további útiköltségre, Gyula bácsi – viszonzást sem várva – kísértett. Akkor még ez természetes volt.)

A Zöldfa utcai telep közössége szemlátomást túljutott a mélyponton. Eltűntek az utcai csapokról fölvezetett vizesstomlók, a homlokzatok tisztára festve, a lakásbelsők – legalábbis azok, amiket láttam – egy viszonylag konzolidált, kispolgári életformáról tanúskodnak. Az utcán autók sorakoznak – mintha múltófélben lenne itt a mélyszegénység. De a gettójelleg és a letargia változatlan. A már említett vegyesbolton és kocsmán kívül egy zöldségárus és egy háztartási bolt van még a telepen – ezekben az üzletekben, s ha jó az idő, a járdán meg az utcán zajlik valamiféle közösségi élet: egy zárt közösség élete, amely bizalmatlan a kívüllággal szemben, nem szívesen épít külső kapcsolatokat.

Rég nem látott rokonaim nem fogadtak szívesen, egykori barátomat, Hranek Ferit pedig nem találtam meg. Állítólag egy építkezé- sen dolgozik, valahol messze.

A lassú talpra állásban mintha a Pécskő-hegy szelleme munkálkodnék, s bizonyos jelekből úgy olvastam ki, hogy bár nagyon las- san, de biztosan diadalmaskodni fog kulturális téren is.

Az egyik letehetősebb festőházaspár leszarmazotainak laká- sában egyetlen képet sem őriznek a felmenőktől. A lakás jelleg- telen, a beszélgetések érdektelenek, a zseniális szülők-nagyszülők szóba sem kerülnek. Az egyik unoka jellegetes álértelmiségi.

Egy ilyen helyzetbe került közösség életében létkérdés, hogy képes-e kiemelni a maga értelmiségét. Az értelmiség indíthatja el a közösség funkcionális szerveződését, munkálkodása nyomán szervezettek ala- kulhatnak, értehes programok készülhetnek, kiteljesedhet az érdek- érvényesítés. Ez olyan nyilvánvaló, hogy a hatalom képviselői is fen- nen hirdetik a cigány értelmiség létrejöttének rendkívüli fontosságát. De hogy mit tesznek ennek érdekében, azt a salgótarjáni „integrációs program” mindennél ékebben illusztrálja. Egy alapítvány a Zöldfa utcai telepen élő húsz fiatalat internetes távoktatással képeves, érettsé- git adó tanfolyamon készítette fel „pedagógiai mentori” munkára vagy továbbtanulásra. A kurzus végétével meg is kapták mindannyian az érettségi bizonyítványt, a hozzá való tudást azonban nyilvánvalóan nem, ezért a továbbtanulásra semmi esélyük sincs, amint arra sincs, hogy pedagógusként dolgozzanak, hiszen szakképzett pedagógusok tö- megét bocsátják éppen el. Aki megelepszik ezzel a perspektívátlan, ál- értelmiségi státusszal, az elvegetálhat, mint kisebbségi önkormányzati képviselő, vagy mint kiegészítő pedagógiai asszisztens, közhatszónú mun- kában. Aki viszont ambíciózusabb, az elmegy Angliába hegesztőnek...

A festőházaspár másik unokája viszont restaurátornak tanul.

Valahányszor hazalátogattam, az autó ablakából mindig vetettem egy oldalpillantást arra a helyre, ahol laktunk, ahol gyermek éveim legaktívabb korszakát töltöttem. Egy kis, dombnak sem igen ne- vezhető halom a falu keleti végén, tövében a rét, a patak és a fut-

ballpálya, ahol a szó szoros értelmében reggeltől estig fociztunk. Az a cigánytelep volt ez, amely az 50-es évek elején létesült, és a 60-as évek végén tűnt el, a cigánytelepek felszámolását előíró párt- határozat nyomán.

A cigánytelep fennállásának rövid ideje intenzív szakasza volt közösségem „történelmének”. Hosszú időn át csak hajdani házaink helyét láthattam, de annyi is elég volt az emlékek felidézéséhez.

S egy alkalommal, amikor hosszabb távollét után ismét hazamen- tem, azt láttam, hogy házak állnak megint az egykori telep helyén. Érdeklődésemre hűgömék elmondták, hogy „teknősök” (= beások) lagnak most ott, és sorolták, kik azok, akik szegyzenszemre össze- adták magukat ezzel a népséggel.

Úgy tűnt tehát, hogy új csoport szerveződött magyar és beás ci- gányokból, amit én – ellentétben a hűgömékkal – örvendetesnek találtam, hiszen minden népességnek előnyére válik a genetikai feltrissülés. Bevallom, már egy egész novellát kerekítettem az eset köré: arra gondoltam, talán azoknak a „teknősöknek” a leszárma- zottai tértek vissza, akik a negyvenes években szerettek volna be- olvadni a csoportunkba, de akkor – amint korábban leírtam – a csoporthatárok szigorú védelme miatt ez nem volt lehetséges.

Eldöntöttem, hogy felkeresem őket, de a látogatást egyre csak halogattam. Jó adag szorongás volt bennem; részben tartottam a találkozástól ezekkel a számomra ismeretlen emberekkel, akik bir- tokba vették a mi egykori lakhelyünket, másrészt nemrégiben Dél- Baranyában alkalmam volt megtapasztalni a beások rettenetes, tárgy nélküli félelmét, amely a hozzájuk közeledőt is zavarba hoz- za s lehetetlenné teszi a kapcsolatfelvételt. (Sosem felejttem el azt a fatalembert, aki korát meghazudtoló görnyedt vállal futott el előlünk, s egyetlen szót sem tudtunk kihúzni belőle.) A sógoromat kértem meg, hogy kísérijen el a „Rózsadombra” – ez a gúnyneve az ismét benépesült kis halomnak. Nem szálltam ki a kocsiból, csak lassan végiggurultam az ismerős utcán.

Másodszorra az unokaöcsém kísért el. Akkor már kiszálltam, kö- rülnéztem, beszélgettem – és kiderült, hogy az itt lakók közt nincs egyetlen teknős, azaz beás sem, egytől egyig a mi közelebbi-távo- labbi rokonaink!

Ezt a csoportot, amely a hagyományos kiscsoportos közösségi struktúra szétesését követően született meg, eredeti közösségük a „teknős” stigmatizáló elnevezéssel idegen csoporttá nyilvánította. (A helyben maradó, őshonosnak tekinthető közösség a beások negyvenes évekbeli feltűnése óta „teknős”-nek mond mindenkit, aki náluk rosszabb körülmények között él, és nem tagja az általuk elfogadott közösségnek. Olyan stigmává vált a „teknős” elnevezés, mint az oláh cigány vagy a romungro.) Nyilvánvalóan egy szóródási, szegregációs tendencia nyilvánul meg itt, a túlélési stratégia jegyében, hiszen egy jó kondícióban lévő közösségből szakadt ki ez az előzmény nélküli, új csoport, amelynek azonnal nevet adott a környezete. Még a falu iskolájának igazgatóhelyettese is úgy tudja, hogy két etnikumról van szó... A magyar cigányok gyermekeivel nincs probléma, a teknősök viszont nem szeretnek iskolába járni...

Egy mindenkori által elutasított, nagyon szegény, minden tekintetben peremhelyzetben lévő, hozzávetőleg ötven-hatvan főből álló kis embercsoport lakik a Rózsadombon, az átlagember számára elképzelhetetlenül nyomorúságos körülmények között.

Nyáron jártam ott először. Férfiak és nők, kivétel nélkül fiatalok álltak a házak előtt, és rengeteg meztelen gyerek játszott, szaladgált a házak között és az utcán. Mind ép és egészséges volt, amire azért is felfigyeltem, mert nem egy olyan roma közösséget láttam már, amelyben – nyilvánvalóan a belterjesség miatt – feltűnően sok volt a mankóval, tolókkocsival közlekedő, vagy egyszerűen csak járáshibás, sántító fiatal.

A legtöbb lakásba – pénz hiányában – még nem kötötték be a közmfűveket. A közmfűvek megléte azonban csak egy, de nem elégséges feltétele a lakás belső tisztaságának. Az az egy lakás, amelyben már van folyóvíz, nem tisztább a többinél. Viszont a szoba közepén áll egy hagyományos mosógép, amely szünet nélkül üzemel, és folyamatosan dobálja bele a ruhákat. (Olyan ez a kép, mintha egy neorealista – vagy szurrealista – filmből vágták volna ki.) És valamennyi lakásban van valami bartangszerű.

A csoport kialakulásának, leválásának folyamata valamikor a nyolcvanas években kezdődött, és a közelmúltban zárult le. Ez a túlnyomórészt ötven év alattiakból álló közösség teljesen marginalizált és véglegesen kitaszított. Alig tartanak kapcsolatot a külvilággal, társadalmi státuszuk leginkább az indiai kasztrendszer érinthetetlenjének helyzetéhez hasonló. Gyűjtögetésből és szemetezésből (szeméttelenen való guberálásból) élnek. A családfeenntartó tevékenységekből az eleven, átlagos képességű gyermekek is kivesszik részüket.

Helyzetüket az teszi rendkívülivé, hogy a nagyrészt már asszimilálódott magyar cigány közösségek nem azokat lökték ki magukból, akiket alkalmatlannak ítélték az együttélésre. A három kívülről jöttet leszámítva nincs olyan felnőtt tagja ennek a közösségnek, akinek ne lennének édestestvérei és unokatestvérei a falu túlsó végén, illetve a faluban elszórtan lakó, konzolidált családokban.

Az A-nak, B-nek és C-nek nevezett család – melyek példáján a cigány kiscsoportok osztódását mutattam be írásom elején – mindegyike „horzajárult” a rózsadombi csoport létrejöttéhez. Az A csoportban született tízenegy gyermek közül a nyolcalkik unokája lett „teknős”, a B csoportból a másodszületett egyik fia, valamint a hetedik gyermek négy gyermeke (egy fiú és három lány) került a Rózsadombra, a legkisebb létszámú C családból pedig az idősebbik fiú egyik leánya.

A csoport egyik fő jellemzője a rokonházaság, ami törvény szerű ebben a nagy elzárttságban. (A viszonylag rövid ideje tartó belterjesség még nem idézett elő degenerálódást.) Illusztrálásul közlök egy rövid beszélgetést, amelyben én voltam a kérdező:

- Aki ott söprög, az a menyed, a Rórsi lány?
- Úgy van.
- A Gyuri felesége is a Rórsi lány?
- Igen.
- Es aki ott áll, az a Szabolcs felesége?
- Igen, és az én lányom.

Az ajándékba hozott csokoládéről pillanatok alatt kiderült, hogy kevés. A telepen lakó hét családnak negyven gyermeke van; az egyik családban szinte megszámlálhatatlanul sok. Ha nem kaptam volna útbagaizást, nem tudtam volna megkülönböztetni a gyermeket az anyától, kitilonösen amikor az anyában felismertem azt a gyereklányt, aki a csokoládéosztásoknál be szokott állni a sorba. Az ő anyjának, aki immár egy fiatal nagymama, szüleit, nagyszüleit jól ismertem (az ő anyja, a szintén fiatal dédnagymama a másik telepen él, a család másik részének körében).

Sokan már meghívták a vészharangot, mondván, hogy a romák száporasága miatt elcigányosodik az ország. A Kossuth-díjas tró a minap a televízióban fejtegette, hogy számításai szerint hamarosan kétharmad-egyharmad lesz a cigányok–magyarok aránya. Pedig a családtervezés hiánya nem kizárólag a cigányok sajátja, sokkal inkább nyomor-specifikus. Az abszolút, tovább már nem fokozható testi és lelki nyomorúságban élők képtelenek a családtervezésre épp úgy, mint bármiféle felelősségvállalásra. Nem a családi pótlékban, a gyermeknevelési segélyben és egyéb szociális támogatásban való érdekeltség a „száporaság” legfőbb oka, hanem a felelősségtudat leépülése.

Megrázó volt látnom, hogy édestestvérek utasítják el az egymással való közösséget. A rózsadombiaknak szinte csak annyi kapcsolata van a külvilággal, hogy néha meglátogatja őket valamelyik karitatív szervezet, élelmiszercsomagokkal, bálás ruhaneművel, aminek a javát – szokás szerint – már kiválogatják. Legfőbb megélhetési forrásuk a guberálás, mert a gyógyövények és gombák gyűjtése szezonhoz kötött, csak tavasztól őszig gyakorolható.

Az iskolaköteles korban lévő gyerekek járnak iskolába, de nem szívesen. Ez egy elit iskola. Jó hírének köszönheti, hogy a magyar szülők egy része, csakúgy, mint a gazdag cigányok, élve az iskolaválasztás szabadságával, idehozzák gyermekeiket. Pedig ebben az iskolában 78 százalékos a cigány gyermekek aránya. A cigány–magyar együttélésnek itt sok száz éves hagyománya van, viszont a „teknősöket” már nem látják szívesen.

Látogatásaim során három rózsadombival beszélgettem hosszasan. Közülük a legidősebb, Pista, a második-unokatestvérem, ötven körüli. Gyermekkorában felmászott a magasfeszültségű vezeték oszlopára, és leégett a bal karja. A csonkot vállból amputálták. Fizikai munkát nem végezhet, de ő is eljár gombázni, gyógyövényezni, szemetezni. Egy kézzel kitűnően kerékpározik. Mára megbékélt a sorsával, nem haragszik, nem tesz szemrehányást senkinek. Beszéde világos és szabatos. Mentálisan és intellektuálisan rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal, amelyekre egy értelmiséginek alapvetően szüksége van, ő azonban persze nem lehetett értelmiségi. Afféle karizmatikus vezető a csoportjában, amilyen minden roma csoportban volt ezen a vidéken még fél évszázaddal ezelőtt.

(Anyját 1944 telén megerősizték az orosz katonák. Apja, Dojdo, sosem heverte ki ezt a csapást. Sokáig kerülte az embereket, az erdőt járta, gombát, gyógyövényeket, csipkebogyót gyűjtött, vadkörtét szedett. Ha találkozott a mezőőrrel, az egy kétnégyes fatuskóval – merő szórakozásból – megverte. Ám a kommunista érásban váratlanul cigánybírónak nevezték ki Dojdot. Igazi közéleti ember lett, minden tekintély nélkül. Háza egy félig földbe vájt kunyhó volt a Petőfi utcán telepen. Ipari tanuló koromban egy igazolattásnál kiderült, hogy lejárt a személyi igazolványom. Eltöltöttem egy éjszakát a salgótarjáni kapitányság fogdájában, majd egy őrnagy elé vezettek, aki legnagyobb meglepetésemre azt kérdezte: „Dojdot ismeri-e?” Vajon miféle kapcsolat lehetett a szegény Dojdo és a megyei rendőrkapitányság magas rangú tisztje között...?)

A Pistánál hozzávetőleg tíz évvel fiatalabb Robi szertelen, nagyhangú. Egy töről fakadtak, első unokatestvérek. Robi sóvárog a jó ételek után. „Nekünk csak babos tézsa és paprikás krumpli jut” – mondja szomorúan, majd búcsúzik, mert mennie kell szemetezni. Jól ismertem Robi felmenőit, szüleit, nagyszüleit. Az a közösség nem ismerte a szemetezés fogalmát. Részben mert még mindenkinek volt rendszeres munkája, részben pedig azért nem, mert a háztartási szemét összetételé egészen más volt: nem tartalmazott fémet, műanyagot, csak szerves – többnyire konyhai – hulladékot, ezért teljes egészében trágyaként hasznosult. Nagypám például az

udvar egy hátsó sarkában egész évben összegyűlt szemetet tavasszal, a kert felassása előtt szétszórta, majd az ásás során beforgatta. (Robi apja, Andor, végiggürölte az egész életét, leghosszabbban a salgótarjáni Öblösüveggyárban dolgozott. Tizenegy gyermeket sikerült felnevelnie, de neki magának sosem volt saját, önálló lakása, tulajdonképpen hontalan maradt élete végéig. Felesége, Rózsi, ma is él, immár egy saját házban, gyermekeitől, unokáitól körülvéve – a Rózsadombon.)

Szabolcs, szeretett nagybátyám, Béla unokája, inkább hallgat, mint beszél. Bár ő a legfiatalabb, rajta látszik leginkább a megtörttség, az a fajta szegénység, amely egyaránt rombolja a testet és a lelket. Egyike azoknak, akiket nem fogadnak el a testvérei. Harminchárom éves, öt gyermeke van. Ő is szemetezésből és gyógyművészetéből él.

(A testvérei azon a másodlagos cigánytelepen élnek, amely a hatvanas-hetvenes években jött létre, s amelyet – mint említettem – szinte észrevétlenül kitérőutas teleppé alakítottak át az ott lakók, a roma térhasználat szellemében. E településszerkezeti megoldást leszámítva azonban szinte semmi sem utal a telep cigányvoltára. A lakások többsége jellegtelen, a szegény emberekre általában jellemző proletárlakás, [többnyire nem színes] televízióval, [többnyire nem automata] mosógéppel, hűtőszekrénnel, pb-gáz-tűzhellyel, és a minimális szükségleteket kielégítő bútorokkal. Ezek már nem a hagyományos, akár klasszikusnak is tekinthető roma lakásbelső, hanem valamiféle átmenet, várakozás kivertülései. [Itt élő unokatestvérem kisvállalkozó, elsősorban az autópálya-építéseket megelőző bozótirtással foglalkozik. Az ő fivére pedig jól menő nőiruha-kereskedő lett, elköltözött a telepről s családjával csak mértékkel tartja a kapcsolatot. Beszélgetéseink nehézkeseek, s nemcsak azért, mert nincs sok közös témánk, hanem mert már nem az anyanyelvünkön folynak.] Az előrehaladottan asszimiláltak s egyben jobb módúak a hatvanas-hetvenes évek sáttortetés egyenházait építették, az ezen a tájon jellemző fekete-fehér, mozaikszerű paraszti motívumokkal díszítve. A bennük lakóknál befejezettnek tűnik az asszimiláció. Él itt egy ifjú vállalkozó is, akinek

a portája, lakása belsőleg és külsőleg egyaránt egy polgári jövő ígéretét hordozza, amely nem azonos a gazdag cigányok fényűző életformájával, cifrapalotáival, csupán mértéktartóan igényes. Vannak ezenkívül a múltat idéző, kertet és kertést nélkülöző, a hajdani közösudvaros életformát közös udvar nélkül megjelenítő házak; a közötrük lévő kisebb területek a közös udvar pótlékai. Ezekben a házakban élnek az általam C csoportnak nevezett család leszámítottai – egyik testvérünk, Ancsa, a Rózsadombra került. E házak között áll egy méretét és formáját tekintve a szó szoros értelmében kiemelkedő lakóház, amely nem követi az általános trendet. Emelletes, arányait tekintve lehetne szép is, feltűnő mindenképpen – ha befejeződnie az építése; de minden jel arra utal, hogy nem fog befejeződni soha. S nem csak azért, mert tulajdonosának, Tibornak [Ancsa testvérené] nincs állandó munkája, csak gyógyművészeteket gyűjt és kizsuperált öreg autók alkatrészeit hasznosítja. Tibor mintha lázadó apja szellemét őrizné [és bizonyos értelemben Ancsa is, a Rózsadombon], az ismeretlen stílusú, befejezetlen házban, görcsösen ragaszkodva személyes autonómiájához.

Apjuk gyermekkorában visszaadta a pófont a cigánygyűlölő tanítónak, amiért menekülnie kellett, napokig bujkált az erdőben, de egész további – rövid – életében is ellenállt és lázadt folyamatosan, amiért többször is elítélték. Éveket töltött börtönben.)

Próbáltuk behatárolni, hogy az előző korszakban pontosan hol állhatott a mi házunk.

Furcsa módon ugyanamnyi család él itt ma is, mint az ötvenes években, a régi telepen. A mi időnkben azonban még a spontán integráció gyümölcsseit élvezte a csoport, s kultúrája egy kiforrott, a történelem által kiértelmezett kultúra volt, társzkultúrája az ugyancsak történelmileg kialakult magyar paraszti kultúrának. Ebben a világban – Lévi-Strauss szavaival élve – „minden a helyén volt”, otthonosan mozogtunk, jól éreztük magunkat benne.

A mostani csoport azonban egy merőben új, előzmény nélküli képződmény. Még nem állt össze a rendszer, még nincs minden a helyén, valószínűleg még a szokásrend, a magatartási szabályok sem véglegesek.

S még nem tudható, hogy a rózsadombiak csoportja rendkívüli képződmény-e, vagy a sok évszázada tartó kulturális evolúció egy újabb etapja, lázadás az asszimiláció ellen. De az sem kizárt, hogy csúrája lesz egy új, ma még nem ismert cigány kultúrának, hiszen az eredeti, évszázadok során kialakult romani kultúra ezen a vidéken mára megszűnt, csak foszlányai tűnnek fel itt-ott. Ha a rózsadombi csoport fennmarad, néhány generáció múltán nagy valószínűséggel már valóban önálló etnikusként fog megjelenni.

Meghívtak az egyik rokonom kislányának elsőáldozására, azaz egy *kis lagziba*. Mint a szülők elmondták, azért tartanak újabban *kis lagzit*, hogy a leánynak akkor is legyen lakodalma, ha a nagy *lagzi* valami okból majd elmaradna... Korábban a búcsú volt az az eredetileg szintén vallási ünnep, amely a magyar romok életében az együttlétnek, a szeretet kinyilvánításának, az évés-ivásnak, a mulatozásnak egy ünnepi lakomán túlmurató alkalmává vált, s amit maguk közt vendégségnek neveztek. Szűkebb hazámban sok évszázados hagyománya van a magyar–cigány együttélésnek, s ez a társadalmi-kulturális háttér teszi lehetővé a vallási ünnepek rom módon való megünneplését.

A templomi szertartás után a Mercedesek, Audik, Passatok és Hondák – a család jórészt rehető vállalkozókból áll, akik mind fontosnak tartják a jólét rekvizitumainak felmutatását – átgurultak az erre az alkalomra kibérelt művelődési házba. (Ennek a családnak a tagjai a falu rom közösségének derékhadához tartoznak, ők a középréteg. Rajtuk kívül egy térben is elkülönült, gazdag vállalkozói csoport él még itt, luxus lakóparkban, valamint a Hegyen megmaradt, gyűjtögetésből és alkalmi munkákból tengődő szegények csoportja, akikkel éppúgy nem állnak szóba, mint a rózsadombiakkal.) A nagyteremben főúri módon megterített asztalok roskadoztak a sok finomság alatt, a bejáratnál pincérek álltak, s tálcán kínálták a koktélt. Az ötfogásos ebédet, melyet szakácsnők egész csapata készített a környék elismerten legjobb szakácsnőjének vezényletével, pincérek hada szolgálta fel.

Pestről hozattak lakodalmas rockot játszó cigány zenészeket, a fiatalok önfeledten táncoltak, köztük persze a valódi menyasszonyi ruhába öltöztetett, hétéves ünnepelt is.

A táncközi szünetekben beszélgettünk (amíg az üvöltő zene szűnt, a saját hangunkat se hallottuk), s ekkor egy gyermekkoromat idéző jelenségre lettem figyelmes: nem csak a velem egykorú cigányok társalogtak egymás közt cigányul, hanem a jelen lévő gádzsók egy része is.

Az egyik korombeli rokon kiment az udvarra levegőzni, s bekapcsolta autója CD-lejátszóját. A zene, amely a kocsi ablakán át kiszűrődött, engem is kicsalt a parkolóba: egy számomra ismeretlen östehetség nótákat énekelt, valami elementáris, csak a romokra jellemző érzelmi töltéssel. Átütő, szenvedélyes hangján a romani zene velejét, leglénvegét tolmácsolta, azt a sok évszázados, bűvőpatakként jelen lévő kincset, amely egyre ritkábban tör a felszínre.

– Ki ez? – kérdeztem.

– A Nyári Kálmán.

Álltunk a Mercedes faránál, hallgattuk a zenét, és koccintottunk az alkoholmentes sörrel.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve adattfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest

www.osiriskiado.hu

Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

A kiadásért felel Gyurgyák János

Szöveggondozó Réz Judit

Sorozatterv Szágligetű Mária

A borítót Nyári Gyula fotójának felhasználásával készítettük

Tördelő Lipót Éva

Nyomta és körötte a Dürer Nyomda Kft., Gyulán

Felelős vezető Kovács János ügyvezető igazgató

ISBN 978 963 276 000 1

ISSN 0231-2611

„A Cigány sor megírásának nem célja volt, hanem oka: valami feszítő, belső erő készített rá, hogy megírjam. Úgy érzem, minden, ami életem során eddig történt velem, titkon erre a munkára készített fel. S hogy milyen gyakorlati hasznót remélek tőle? Talán akik eddig kedveltek, de nemigen ismertek minket, cigányokat, most megszeretnek; akik utáltak, ezután egy kicsit kevésbé fognak utálni; és akik továbbra is nagyon utálnak, pontosabban fogják tudni, hogy kiket utálnak.”

„A verbális agresszió legjellegzetesebb formája az asszonyoknak egy pontosan körülírható rituálé szerint zajló és naponta ismétlődő műveszekedése volt. A közös udvaron beszélgettek a napi gondokról, eseményekről, miközben fél szemmel állandóan a körülöttük játszó gyerekeket figyelték. Majd minden átmenet nélkül, mint egy vezényszóra, veszekedni kezdtek. Szörnyű átkok, trágárságok hangzottak el, amelyek elborzasztották a kívülről – olykor a nyomaték kedvéért a szoknyájukat is felemelték. Néhány perc múlva oly hirtelenül ért véget a veszekedés, ahogyan elkezdődött, és az asszonyok ott folytatták a beszélgetést, ahol a ribillió előtt abbahagyták.”

„Érdekes, ahogyan a politikai pártok preferálják a különböző cigány csoportokat. Az MSZP elsősorban a beásokkal szeret együttműködni, az SZDSZ és a Fidesz pedig az oláh cigányokkal. Sokat gondolkoztam, de nem tudtam megfejteni a nyilvánvaló vonzalnak okát.”

Magyarország felfedezése